

ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ
ΙΑΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Δ/ντρια: Καθηγήτρια Ελένη Ασκητοπούλου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ
«ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑΣ», ΤΟΥ «ΥΠΝΟΥ» ΚΑΙ ΤΟΥ «ΠΟΝΟΥ»
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ: Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων

ΑΣΤΥΡΑΚΑΚΗ ΕΛΙΣΑΒΕΤ

Αναισθησιολόγος

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2010

ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπουσα:

Ασκητοπούλου Ελένη, Καθηγήτρια Αναισθησιολογίας, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μέλη:

Κοπιδάκης Μιχάλης, Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Μεθοδολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σταμπολίδης Νίκος, Καθηγητής Αρχαιολογίας, Τμήμα Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Επταμελής Επιτροπή

1. Επιβλέπουσα: **Ασκητοπούλου Ελένη**, Καθηγήτρια Αναισθησιολογίας, ΠΚ
2. Μέλος 3μελούς: **Κοπιδάκης Μιχάλης**, Καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας ΚΠΑ
3. Μέλος 3μελούς: **Σταμπολίδης Νίκος**, Καθηγητής Αρχαιολογίας, ΠΚ
4. Μέλος 7μελούς: **Βελεγράκης Γεώργιος**, Καθηγητής Ωτορινολαρυγγολογίας, ΠΚ
5. Μέλος 7μελούς: **Eelco De Bree**, Επίκουρος Καθηγητής Χειρουργικής, ΠΚ
6. Μέλος 7μελούς: **Παπαϊωάννου Αλεξάνδρα**, Λέκτορας Αναισθησιολογίας, ΠΚ
7. Μέλος 7μελούς: **Τρομπούκης Κωνσταντίνος**, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας της Ιατρικής, ΠΚ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Σχετικές με τη διδακτορική διατριβή

Ξενόγλωσσες Δημοσιεύσεις

1. Astyarakaki E, Papaioannou A, Askitopoulou H. *References to anaesthesia, pain, and analgesia in the Hippocratic Collection*. *Anesth Analg*. 2010 Jan; 110 (1):188-94. Epub 2009 Oct 27.
2. Astyarakaki E. *Evolution of the concept of Anaesthesia in Ancient Greece*. IN: *The History of Anaesthesia*. Proceedings of the 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Ed Drury, Cambridge: PME, 2005, pp 87-95.
3. Astyarakaki E. *Accidental athletic injuries in Ancient Greece*. IN: *The History of Anaesthesia*. Proceedings of the 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Ed Drury, Cambridge: PME, 2005, pp 737-740.
4. Konsolaki E, Astyarakaki E, Stefanakis G, Agouridakis P, Askitopoulou H. *CRANIAL TRAUMA IN ANCIENT GREECE: From Homer to Classical authors*. *J Cranio-Maxillofacial Surg* 2010, Accepted.

Citation: Editorial για το άρθρο στο *Anesth Analg* 2010

1. Doufas AG, Saidman LJ. Editorial. *The Hippocratic paradigm in medicine: origins of the clinical encounter*. *Anesth Analg*. 2010 Jan; 110 (1):4-6.

Ανακοινώσεις σε Διεθνή συνέδρια

1. Astyarakaki E, Polaki N, Nyktari V, Kalogridaki M, Askitopoulou H. *The meaning of the word "anaesthesia" in Late Greek antiquity*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
2. Astyarakaki E, Giannitopoulos G, Papanastassiou G, Papaioannou A, Askitopoulou H. *The meaning of the word "anaesthesia" in Galen*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
3. Askitopoulou H, Mathioudiakis E, Astyarakaki E, Nyktari V, Papaioannou A. *References to opium in the Homeric epics*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.

4. Astyarakaki E, Karatzi M, Papaioannou A, Konsolaki E, Askitopoulou H. *Therapeutic healings in the sanctuaries of Asclepios*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
5. Konsolaki E, Stefanakis G, Astyarakaki E, Papaioannou A, Askitopoulou H. *Sudden and acute deaths of famous men in ancient Greece*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
6. Konsolaki E, Stefanakis G, Astyarakaki E, Nyktari V, Askitopoulou H. *Recreation of a doctor's surgery according to Hippocrates*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
7. Elisabeth Astyarakaki. *The Hippocratic approach to pain management*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
8. Konsolaki E, Stefanakis G, Astyarakaki E, Nyktari V, Pavlaki K, Askitopoulou H. *Clinical examination & exploration of head injuries by Hippocrates*. 7th International Symposium on the History of Anaesthesia, Hersonissos, Heraklion, Crete, Greece 1-3 October 2009.
9. Konsolaki E., Romanos G., Astyarakaki E., Hatzimanolis P.I. *Athletic facial injuries in ancient Greece*. 17th International conference on Oral – Maxillofacial Surgery, 29 August – 2 September 2005, Vienna.
10. Astyarakaki E., Konsolaki E., Askitopoulou H. *Medea: The first Greek Pharmacist to administer a hypnotic*. 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Cambridge, 14-18 September 2005.
11. Astyarakaki E. *Evolution of the concept of "Anaesthesia" in ancient Greece: Classic Time*. 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Cambridge, 14-18 September 2005.
12. Askitopoulou H. Astyarakaki E., Konsolaki E., Aggouridakis P. *Lethal traumatic wounds of the head in the Iliad*. 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Cambridge, 14-18 September 2005.
13. Askitopoulou H., Astyarakaki E., Papaioannou A. *The God of Sleep "Hypnos" in Greek Mythology*. 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Cambridge, 14-18 September 2005.
14. Konsolaki E., Astyarakaki E., Aggouridakis P., Askitopoulou H. *Accidental athletic injuries in ancient Greece*. 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Cambridge, 14-18 September 2005.
15. Astyarakaki E., Papaioannou A., Askitopoulou H. *The association of Sleep with Death in ancient Greek Mythology*. 13th World Congress of Anaesthesiologists, Paris, April 18-23, 2004.
16. Astyarakaki E., Anastassaki M., Askitopoulou. *Drug induced Sleep in ancient Greece*. H 13th World Congress of Anaesthesiologists, Paris, April 18-23, 2004.

17. Astyarakaki E., Konsolaki E., Askitopoulou H. *Drug Induced Deaths of Prominent ancient Greeks*. 13th World Congress of Anaesthesiologists, Paris, April 18-23, 2004.
18. Astyarakaki E., Chatzimichali A., Chaniotaki F., Askitopoulou H. *The role of pain as prognostic and diagnostic tool in Hippocratic work*. 4th Congress of EFIC, Prague , September 2-6, 2003.

Ανακοινώσεις σε Ελληνικά συνέδρια

1. Αστυρακάκη Ε., Παπαιωάννου Α., Σουβατζή Ξ., Νύκταρη Β., Χατζημιχάλη Α., Ασκητοπούλου Ε. *Ο μύθος της Μήδειας: Η πρώτη χορήγηση υπνωτικών ουσιών στην Ελληνική Μυθολογία*. 17^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναισθησιολογίας, Αθήνα 9-13 Μαΐου 2007.
2. Αστυρακάκη Ε., Κωστάκη Μ., Γεωργοπούλου Γ., Μακατουνάκη Α., Φιορέντζα Κ., Ασκητοπούλου Ε. *Η χρήση του όρου "αναισθησία" από τον Ιπποκράτη*. 16^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναισθησιολογίας, Μύκονος 11-15 Μαΐου 2005.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δημοσιεύσεις	3
Ξενόγλωσσες Δημοσιεύσεις	3
Citation: Editorial για το άρθρο στο <i>Anesth Analg</i> 2010	3
Ανακοινώσεις σε Διεθνή συνέδρια	3
Ανακοινώσεις σε Ελληνικά συνέδρια	5
Περιεχόμενα.....	6
Πρόλογος.....	9
Εισαγωγή	15
Σκοπός	20
Μεθοδολογία	21
ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑ	
Φιλοσοφική Ερμηνεία της “Αναισθησίας”	23
Πλάτωνας.....	23
Αριστοτέλης	27
Άλλοι συγγραφείς.....	29
Πρώτη Ιατρική Θεώρηση της “Αναισθησίας” στον Ιπποκράτη...	31
“Προάγγελοι” της Σύγχρονης Αναισθησίας στα Ιπποκρατικά	
Κείμενα.....	35
Από τη “Νάρκη” στη “Νάρκωση”	37

ΥΠΝΟΣ

Ο Ύπνος στη Μυθολογία	39
<i>Θεογονία</i> : Οι πρώτες Αναφορές στο Θεό Ύπνο.....	40
<i>Ιλιάδα</i> : Αναφορές στο Θεό Ύπνο	42
Άλλες Αναφορές στο Θεό Ύπνο	43
Παραλλαγές του Μύθου του Θεού Ύπνου στους Ρωμαίους Συγγραφείς	45
Απεικονίσεις του Θεού Ύπνου στην Τέχνη	46
Πρώτες Αναφορές σε Υπναγωγές Ουσίες	50
Χορήγηση Υπνωτικών Ουσιών στην Μυθολογία	50
Μήδεια: Η πρώτη χορήγηση Υπνωτικού	51
Μανδραγόρας & Μήκων: Αναφορές στα Ομηρικά έπη.....	56
Υπνωτικά Φυτά: Αναφορές σε άλλους συγγραφείς.....	58
Το Μυστικό της “Εγκοίμησης” στα Ασκληπιεία	60
Ο Ύπνος’ στον Ιπποκράτη	62
Το Λεξιλόγιο του Πόνου στα Αρχαία Κείμενα.....	67
Ουσίες με Αναλγητικές Ιδιότητες στον Όμηρο	68

ΠΟΝΟΣ

Το λεξιλόγιο του Πόνου στην Ιπποκρατική Συλλογή	69
Ο “Πόνος” ως Διαγνωστικό και Προγνωστικό Μέσο	74
Η Αντιμετώπιση του Πόνου στην Ιπποκρατική Συλλογή.....	77

Ύπνος, Αναισθησία, Πόνος: Συμπεράσματα για τη Σύγχρονη Ιατρική	80
Περίληψη	83
Summary	87
Βιβλιογραφία	91

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ «ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑΣ», ΤΟΥ «ΥΠΝΟΥ» ΚΑΙ ΤΟΥ «ΠΟΝΟΥ» ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ: Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ύπνος, ως καταστολή της πρόσληψης ερεθισμάτων, μαζί με την καταπολέμηση των επώδυνων ερεθισμάτων, δηλαδή του πόνου, αποτελούν τις δύο κυρίαρχες ιδιότητες της σύγχρονης ιατρικής πράξης της “αναισθησίας”. Ο όρος *αναισθησία* διατυπώθηκε στην αρχαία Ελλάδα, π.χ. από τον Πλάτωνα με τη φιλοσοφική έννοια της λέξης¹⁻² και αργότερα χρησιμοποιήθηκε από τον Διοσκουρίδη με τη φαρμακολογική της έννοια.³ Εν τούτοις δεν έχει διευκρινιστεί ποιά ήταν η σημασία του ύπνου και πώς γινόταν αντιληπτή η καταπολέμηση του πόνου στους αρχαίους Έλληνες. Είναι λοιπόν σημαντικό να διασαφηνιστεί σε ποιο βαθμό οι έννοιες αυτές συμβαδίζουν με τις σκοπιμότητες της σύγχρονης Αναισθησιολογίας, δηλαδή την ανακούφιση του πόνου και του άγχους των χειρουργικών επεμβάσεων και γενικότερα των επώδυνων διεργασιών.

Στους αρχαϊκούς χρόνους ο άνθρωπος συνέδεε διάφορα φυσικά φαινόμενα και καταστάσεις με μυθολογικές δοξασίες για να ερμηνεύσει το μυστήριο της φύσης και της ζωής.⁴ Κατά τους κλασικούς χρόνους και μετέπειτα δίδεται έμφαση σε μια πιο ορθολογιστική και ανθρωποκεντρική προσέγγιση των φυσικών φαινομένων του μικρόκοσμου και του περιβάλλοντος. Φυσικό λοιπόν ήταν όλες αυτές οι αλλαγές να

¹ Plato. *Philebus*. 34a.

² Askitopoulou H, et al; *Analgesia and Anesthesia - The Etymology and Literary History of Related Greek Words*. *Analg Anesth* 2000; 91:486-91.

³ Dioscorides Pedanius. *De materia medica*. IV. 4.75. 3.

⁴ Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 1: *Εισαγωγή στον Μύθο: Η έννοια του μύθου*. 15-21.

επιδρούν και στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι την έννοια του ύπνου και του πόνου ως φαινομένων ή καταστάσεων.

Ο ύπνος, προκλητός ή μη, είναι μια κατάσταση που κατά τους αρχαίους Έλληνες έχει ερμηνευτικό λόγο ύπαρξης. Στην ποίηση αλλά και στην πεζογραφία τα ενύπνια μηνύματα ήταν ένα ακόμη στοιχείο που μπορούσε να αξιοποιηθεί για τη συνοχή της πλοκής του μύθου.⁵ Στους επικούς συγγραφείς υπάρχει μια παραλληλότητα των εννοιών του ύπνου και του θανάτου μέσω της συμβολικής τους σχέσης ως αδελφών.⁶⁻⁷ Εντούτοις, ο ύπνος, παρ' όλη την παραλληλότητά του με το θάνατο, παρουσιάζεται σαν μια γλυκεία μορφή, που σε αντίθεση με τον αδελφό του, σύμφωνα με τον Ησίοδο, έχει "σιδερένια καρδιά".⁸ Στον ενύπνιο νόστο του Οδυσσέα, οι όροι φαίνονται να συμπλέκονται και να επικοινωνούν: ο ύπνος είναι αφενός γλυκύτατος και αφετέρου "αξύπνητος" και "θανάσιμος". Τα δύο αυτά κατηγορούμενα (αξύπνητος και θανάσιμος) στηρίζονται κατά κάποιον τρόπο στην εμπειρική και ποιητική παράδοση. Ο βαθύς ύπνος ακόμη και σήμερα παραβάλλεται με ύπνο αξύπνητο.⁹ Πολύ αργότερα, σύμφωνα με τον Πίνδαρο, ο Ασκληπιός ακυρώνει το θάνατο με το να επιχειρεί να αναστήσει νεκρούς.¹⁰ Αυτή η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του ύπνου και του θανάτου που ήταν αντιληπτή στην αρχαιότητα διαφαίνεται από τα πρώτα χρόνια της εξέλιξης της Αναισθησιολογίας ως σύγχρονης επιστήμης μέσα στον τρόπο εφαρμογής της γνώσης των φαρμακευτικών ιδιοτήτων των υπναγωγών, κατασταλτικών και ναρκωτικών ουσιών.

Στις αρχικές κοινωνίες αναπτύχθηκαν διάφορες μέθοδοι προσέγγισης και αντιμετώπισης των ασθενειών και των τραυμάτων, οι οποίες αποτέλεσαν αυτό που σήμερα

⁵ Κυρτάτας ΔΙ. *Η χρήση των ονείρων*. Στο: *Όψις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Εισαγωγή. ΙΧ - XV.

⁶ Ησίοδος. *Θεογονία*. ΙΙ. 211-212: "...Κι η Νύχτα γέννησε τον μισητό Μόρο και τη μαύρη Κήρα και το Θάνατο, και γέννησε τον Ύπνο ...".

⁷ Όμηρος. *Ιλιάδα*. Π.681-3: "... (Ο Φοίβος) απέστειλε δε αυτόν (Σαρπηδόνα) μαζί με γρήγορους συνοδούς για να τον μεταφέρουν μαζί τους, δηλαδή τους δίδυμους αδελφούς τον Ύπνο και τον Θάνατο, οι οποίοι αργότερα τον άφησαν στην εύφορη χώρα της ευρύχωρης Λυκίας...".

⁸ Ησίοδος. *Θεογονία*. ΙΙ.762-6: "... Απ' αυτούς ο ένας (Ύπνος) την γη και την πλατιά νύκτα της θάλασσας ήσυχος γυρίζει και είναι γλυκός (μείλιχος) στους ανθρώπους, του άλλου (του Θανάτου) σιδερένια είναι η καρδιά και χάλκινο το ψυχικό του το ανελέητο στο στήθος του...».

⁹ Μαρωνίτης ΔΝ. *Ύπνος – αγρυπνία - όνειρα στα ομηρικά έπη*. Στο: *Όψις ενυπνίου*. 1 – 23.

¹⁰ Pindar. *The Odes including the Principal Fragments*. (Transl. Sandys J). Pythian 3.

ονομάζομε “πρακτική παραϊατρική” ή “παραδοσιακή ιατρική”. Σε αυτή τη μορφή ιατρικής η μαγεία, η επιστήμη και η θρησκεία δεν είχαν ευδιάκριτα όρια. Με την εξέλιξη της κοινωνίας, η επιστήμη αποσπάται προοδευτικά από αυτό το πρωταρχικό συνονθύλευμα με αποτέλεσμα την εμφάνιση αμιγών ιατρικών συστημάτων.¹¹ Η σύγκρουση μεταξύ ιατρικής και θρησκευτικών πεποιθήσεων, που επικρατούσε, συχνά κατέπνιγε και εμπόδιζε την επιστημονική έρευνα.¹² Οι Ιπποκρατικές αρχές ήταν έντονα αντίθετες απέναντι στη μαγεία και στη θρησκεία. Ο Ιπποκράτης είναι ο πρώτος που διαχώρισε την ιατρική από τη θρησκεία και τη φύση της ασθένειας από τις υπερφυσικές ερμηνείες. Για παράδειγμα, στην ιπποκρατική πραγματεία *Περί Διαίτης*, το τέταρτο βιβλίο αφιερώνεται στα όνειρα, ένα θέμα άρρηκτα συνδεδεμένο στην αρχαιότητα με τη θείκη βούληση, ως μέσον έκφρασής της.¹³ Εντούτοις, ο Ιπποκράτης ενδιαφέρεται για τα όνειρα θεωρώντας τα ενδείξεις σωματικών διαταράξεων. Το όνειρο λειτουργεί ως σύμπτωμα που πληροφορεί για την τρέχουσα σωματική κατάσταση του ονειρευομένου και, επομένως, για την υγεία του.¹⁴

Στην εποχή του Ιπποκράτη είναι αναγνωρισμένες από τους γιατρούς οι ιδιότητες του οπίου, που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στην κλινική πράξη. Οι αρχαίοι γνώριζαν ότι το όπιο και άλλες ψυχοτρόπες ουσίες ήταν δυνητικά θανατηφόρες, άποψη που επιβεβαιώθηκε με το πέρασμα των χρόνων. Η λατρεία του Ασκληπιού, που ήταν ταυτόχρονα θρησκεία και σύστημα θεραπευτικής, κάνει φανερό το γεγονός ότι η ιατρική ποτέ δεν αποσπάστηκε πλήρως από τους θρησκευτικούς της δεσμούς. Στα ιερά του Ασκληπιού, τα Ασκληπιεία, γίνονταν ιεροτελεστίες, όπως η “εγκοίμηση”, που πιθανότατα συνδέονταν με ψυχοτρόπες ουσίες.¹⁵ Κατά τη διάρκεια της νύκτας κι ενώ ο ασθενής κοιμόταν, εμφανιζόταν ο Ασκληπιός μέσα στο όνειρο και έδινε συμβουλές. Το πρωί οι ιερείς ερμήνευαν το όνειρο και εξηγούσαν τις εντολές του θεού. Οι ασθενείς, για να ευχαριστήσουν τον θεό, κρεμούσαν επιγράμματα ή αφιερώματα λατρείας στους τοίχους του ιερού. Εκατοντάδες σωζόμενα επιγράμματα και λατρευτικά ανάγλυφα εξιστορούν τις ξεχωριστές θεραπείες ασθενών στα

¹¹ Vryonis S. *The medical unity of the Mediterranean world in antiquity and middle ages.*

¹² Majno G. *The Healing Hand. Man and wound in the Ancient World.*

¹³ Hippocrates. *Regimen IV (Dreams).*

¹⁴ Κάλφας Β. *Διάγνωση και πρόγνωση: Ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων.* Στο: *Όψις ενυπνίου.* 233 – 258.

¹⁵ Αραβαντινός Α. *Ασκληπιός και Ασκληπιεία.*

Ασκληπιεία.¹⁶ Σε μερικές απ' αυτές τις επιγραφές που βρέθηκαν στα ερείπια του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, γίνεται σαφές ότι κατά την “εγκοίμηση” διενεργούνταν και απλές χειρουργικές πράξεις, που προφανώς απαιτούσαν κάποια μορφή αναλγησίας.¹⁷

Κατά την αρχαιότητα επικρατούσε η αντίληψη ότι οι επιθυμίες των θεών αποκαλύπτονταν στους ανθρώπους με διάφορα μέσα (που τα θεωρούσαν οιωνούς), ένα από τα οποία ήταν τα όνειρα. Ομοίως, η δυσαρέσκεια των θεών είχε σαν συνέπεια την αρρώστια και τον πόνο, ως τιμωρία των θνητών. Στην αρχαία Ελληνική κοινωνία των ηρώων, όπου ο πόλεμος, ο φόνος και οι τραυματισμοί ήταν συχνά συμβάντα, ο πόνος συνδεόταν με το τραύμα και τη μάχη. Στα ομηρικά έπη οι θεοί τραυματίζονται και βιώνουν τον πόνο κατά τον ίδιο τρόπο με τους θνητούς, με τη διαφορά ότι οι πληγές τους επουλώνονται γρήγορα, ώστε να επιστρέψουν γρήγορα στην εύκολη ζωή τους. Οι αρχαίοι Έλληνες νωρίς ανέπτυξαν τρόπους να χειρίζονται τραύματα και το συνοδό πόνο με φαρμακευτικά εκχυλίσματα που κυρίως τα τοποθετούσαν πάνω στο τραύμα.¹² Μερικά από αυτά περιείχαν όπιο. Η πιο συχνή αναφορά στη βιβλιογραφία σχετικά με αναλγητικές ουσίες στον Όμηρο, είναι εκείνη που περιγράφει το “νηπενθές”, που η Ελένη της Σπάρτης έριξε στο κρασί του Τηλέμαχου και των συντρόφων του για να “σβήσει τη θλίψη και τον πόνο” και να επιφέρει τη “λησμονιά”.¹⁸ Στην τραγωδία του Σοφοκλή *Φιλοκτήτης*, ο ομώνυμος ήρωας χρησιμοποιεί ως καταπραϋντικό σε ένα δήγμα φιδιού στο πόδι του ένα φυτό, που όμως δεν κατονομάζεται.¹⁹

Οι θεραπευτικές και υπνωτικές ιδιότητες του όπιου ήταν γνωστές από την όψιμη εποχή του χαλκού (γύρω στα 1450 π.Χ.). Η *θεά των μηκώνων*, ένα αγαλματίδιο από τερακόττα που βρίσκεται στο μουσείο του Ηρακλείου και φέρει στο κεφάλι τρεις καρφίτσες σε σχήμα μήκωνος, το άνθος του *Papaver somniferum*, αποτελεί το πιο αξιόπιστο και

¹⁶ Edelstein EJ, Edelstein L. *Asclepius. A Collection and Interpretation of the Testimonies*.

¹⁷ Askitoropoulou H, et al; *Surgical Cures under Sleep Induction in the Asclepieion of Epidaurus*. In: *The History of Anaesthesia*. International Congress Series 1242 (2002): 11-17.

¹⁸ Όμηρος. *Οδύσσεια*. Δ.220-1: “...Τότε η Ελένη, ρίχνει στο κρασί τους ένα βοτάνι που το πένθος σβήνει (νηπενθές), την χολή πραΰνει, κι είναι της κάθε συμφοράς η λησμοσύνη...”.

¹⁹ Sophocles. *Philoctetes*. 649 – 650: “...Φύλλον τί μοι πάρεστιν, μάλιστ ε κοιμ τόδ λκος, στε πραΰνειν πάνυ ...”.

αρχαιότερο πειστήριο για τη χρήση του οπίου στον Ελληνικό κόσμο.²⁰ Επίσης αρχαιολογικά ευρήματα από άλλα μέρη της Κρήτης απεικονίζουν τα άνθη τής μήκωνος σε διάφορα αντικείμενα της καθημερινής ζωής.²⁰ Εξάλλου ο θεός του ύπνου απεικονίζεται σε αγγεία ή σε αγάλματα είτε με φτερούγες, είτε κρατώντας άνθη της μήκωνος ή ένα δοχείο σαν κέρατο από το οποίο έρανε με όπιο θνητούς και αθανάτους για να τους κοιμίσει. Προφανώς λοιπόν, η ύπαρξη ενός αριθμού μικρών λυκήθων από διάφορα μέρη της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, μαρτυρούν την παραγωγή αγγείων για αποθήκευση τοπικών προϊόντων και συνηγορούν υπέρ της υπόθεσης ότι πιθανώς περιείχαν Κρητικό προϊόν φαρμακευτικού οπίου.²¹

Οι παραπάνω αναφορές είναι λίγα μόνο δείγματα μέσα από τον πλούτο των μαρτυριών που υπάρχουν στα φιλολογικά κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα γύρω από το θέμα του *ύπνου* και του *πόνου* και είναι σημαντικό να διερευνηθούν περισσότερο οι δυνητικές πηγές πληροφόρησης, έτσι ώστε να αποκρυσταλλωθεί η σημασία του ύπνου και του πόνου, των δύο κυρίαρχων παραμέτρων της σύγχρονης αναισθησιολογίας, στην αρχαία Ελληνική θεώρηση.

²⁰ Askitopoulou H et al; *Archaeological Evidence on the Use of Opium in the Minoan World*.

²¹ Stabolidis NC. *Reprisals. Contribution to the Study of Customs of the Geometric-Archaic Period*.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός είναι από τους λίγους αρχαίους πολιτισμούς που επηρέασαν την πολιτιστική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, ο οποίος επέδρασε άμεσα στην εξέλιξη του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού, είχε την ευνοϊκή συγκυρία να καταξιωθεί και να τεκμηριωθεί μέσα από τα πολύτιμα διασωθέντα κείμενα, τις επιγραφές και τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα.

Οι Έλληνες λόγιοι, που κατέφυγαν στη Δύση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, μετέφεραν μαζί τους τους θησαυρούς των αρχαίων ελληνικών κειμένων και χειρογράφων. Οι Ευρωπαίοι λόγιοι και επιστήμονες υποδέχθηκαν με θαυμασμό και αγάπη τα πολύτιμα έργα των αρχαίων Ελλήνων. Δίκαια υποστηρίζεται ότι το αρχαίο ελληνικό πνεύμα διαπότισε και ενδυνάμωσε το αναγεννησιακό ρεύμα που άρχισε να κυριαρχεί στην Ευρώπη. Μέσα στα έργα των αρχαίων Ελλήνων σοφών οι λόγιοι και οι επιστήμονες των ευρωπαϊκών κρατών εύρισκαν από τη μια ένα γνήσιο ανθρωπισμό, αναζωογονητικό για την καταπιεσμένη από τις μεσαιωνικές αντιλήψεις ανθρώπινη ψυχή, και από την άλλη μια ορθολογιστική θεώρηση των πραγμάτων, που μπορούμε να πούμε ότι στάθηκε η βάση για την ανάπτυξη και εξέλιξη των επιστημών.

Είναι αλήθεια ότι οι εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικο – πολιτικές συνθήκες επηρέασαν σαφέστατα την πνευματική δημιουργία (τέχνη, επιστήμες) και γενικότερα την πολιτισμική εξέλιξη των λαών. Επίσης οι ιδιαίτερες ιστορικές στιγμές, οι μετακινήσεις των λαών που συνέβησαν στο παρελθόν, αλλά και οι κλιματικές ιδιαιτερότητες ενός ορισμένου τόπου, όπως εύστοχα επεσήμανε ο Ιπποκράτης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πολιτιστικό γίγνεσθαι.

Και δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι ευνοϊκές συνθήκες συνέτρεξαν στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα στη λεκάνη της Μεσογείου, όπου συντελέστηκε, κυρίως στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, ένα μεγάλο πολιτιστικό άλμα.

Από τη μια δημιουργούνται στην κυρίως Ελλάδα ονομαστές πόλεις -κράτη, με κυρίαρχη βέβαια την Αθήνα, που έφθασε στο απόγειο της δύναμής της στον 5^ο αι. π.Χ., το

“χρυσό αιώνα” του Περικλή. Από την άλλη αρχίζουν να αναφύονται στις ελληνικές αποικίες, κυρίως στην Μ.Ασία και στην Κάτω Ιταλία, σφριγηλές ελληνικές πόλεις, όπου κατέφευγαν τα πιο ζωντανά και ανήσυχα πνεύματα της εποχής (“οι εκ των στάσεων εκπίπτοντες έκτιζον τας αποικίας”- Θουκυδίδης).

Αντίθετα λοιπόν με την αρχαϊκή εποχή, κατά την οποία δεσπόζουν το ηρωικό ιδεώδες και η θεοκρατική αντίληψη, στους κλασικούς χρόνους της Αθήνας του Περικλή και της Ιωνίας των μεγάλων σοφών αρχίζει να γεννιέται ένας καινούργιος κόσμος. Η δημοκρατία του Κλεισθένη, ο φιλοσοφικός στοχασμός του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, η τολμηρή φαντασία των φυσικών φιλοσόφων της Ιωνίας ανοίγουν τους πνευματικούς ορίζοντες και δίνουν νέα διάσταση στην ανθρώπινη υπόσταση.

Τα άτομα γίνονται τώρα οι “πολίτες” που συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική και πνευματική ζωή του τόπου (όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Θουκυδίδης, ο Περικλής στον περίφημο *Επιτάφιο* θεωρεί “αχρείο” τον πολίτη που δεν συμμετέχει στα κοινά).

Κάτω από αυτές τις ιδανικές συνθήκες λοιπόν βρήκαν πρόσφορο έδαφος ο φιλοσοφικός στοχασμός και οι πνευματικές αναζητήσεις, που μπορούμε να πούμε ότι χάραξαν τις επιστημονικές βάσεις σε πολλούς τομείς του σημερινού πολιτισμού. Και φυσικά είναι ευνόητο ότι αυτοί οι ρηξικέλευθοι φιλοσοφικοί στοχασμοί και οι καινούργιες, ανατρεπτικού χαρακτήρα, επιστημονικές ιδέες και γνώσεις συχνά βρήκαν στον δρόμο τους να ορθώνεται το τείχος της αμφισβήτησης και της συντηρητικής αντίδρασης.

Κάτω από τις εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες, που αναφέραμε παραπάνω, εξελίχθηκε η Ιατρική ως επιστήμη συστηματική, που στηρίζεται στην παρατήρηση, στην τεκμηρίωση και στην έρευνα, υπερβαίνοντας τα όρια και τα δεσμά των φιλοσοφικών και θρησκοληπτικών δοξασιών και αποτελώντας τον προάγγελο της σύγχρονης θεώρησης της ιατρικής.

Δεν είναι υπερβολικό αν πούμε ότι η Ιατρική βρήκε στον ελλαδικό χώρο το πλέον πρόσφορο έδαφος, ώστε να έχει μια αξιοθαύμαστη εξέλιξη. Κι αυτό οφείλεται κυρίως στους εξής λόγους:

(α) Στο μεσογειακό χώρο υπήρχε μια πλούσια χλωρίδα, με άφθονα βότανα που είχαν ιδιότητες φαρμακευτικές, γνωστές ήδη από την αρχαιότητα, όπως με λεπτομέρειες περιγράφει ο Θεόφραστος.

(β) Στον ίδιο αυτό χώρο, λόγω ιστορικών συγκυριών, κυρίως της μετανάστευσης των ινδοευρωπαϊών προς τα νότια, και επίσης λόγω των ιδανικών κλιματικών συνθηκών, σημειώθηκε μια πολιτισμική έκρηξη, που έμελλε να θέσει την σφραγίδα της στην εξέλιξη του πολιτισμού της ανθρωπότητας.

(γ) Στις ελληνικές πόλεις, και κυρίως στην Αθήνα, καθώς και στις ελληνικές αποικίες, συντελούνται ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις, που δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για περισσότερη ελευθερία δράσης, φιλοσοφικής αναζήτησης και επιστημονικής έρευνας.

Για τους λόγους αυτούς η Ιατρική στην αρχαία Ελλάδα έχει να επιδείξει ένα μοναδικό πλούτο γνώσεων, που αποτελούν τον μίτο για την ερμηνεία της εξέλιξης και των μεγάλων επιτευγμάτων της Ιατρικής επιστήμης μέχρι σήμερα.

Δύο στοιχεία είναι χαρακτηριστικά στην εξέλιξη της ιατρικής στην αρχαία Ελλάδα:

(α) Είναι εντυπωσιακή μια ανυπόκριτη προθυμία για τη μετάδοση των γνώσεων στις επόμενες γενιές. Υπάρχουν δάσκαλοι και μαθητές, από τη μυθική μορφή του Κενταύρου Χείρωνα με τους μαθητές του, μέχρι τον Ιπποκράτη με την ομάδα των ιπποκρατικών ιατρών, που δρούσαν ομαδικά και με συνειδητή υπευθυνότητα, κατά τρόπο αξιοζήλευτο ακόμη και για τα σημερινά δεδομένα.

(β) Παρατηρείται μια σταδιακή απεξάρτηση της ιατρικής από τις μυθολογικές και θρησκοληπτικές (ή φιλοσοφικές) δοξασίες. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι συνέβαλε σ' αυτό η γενικότερη στροφή της φιλοσοφίας (κυρίως των σοφιστών και των φυσικών φιλοσόφων) προς μια εμπειρική και επιστημονική θεώρηση των πραγμάτων. Πάντως, αυτός που διαχώρισε αποφασιστικά την ιατρική από τη φιλοσοφία, όπως ισχυριζόταν ο Κέλσος, ήταν ο Ιπποκράτης.

Σύμφωνα με τον ερευνητή του Ιπποκράτη Jones, η Ιατρική τον 5^ο αιώνα π.Χ. χαρακτηρίζεται από σταδιακή αφαίρεση του θρησκευτικού στοιχείου, από ισχυρή παρουσία του φιλοσοφικού στοιχείου που δέχεται ανεπιβεβαίωτες θεωρίες στην

αναζήτηση των αιτιών και της θεραπείας της ασθένειας και, επίσης, από την έντονη ύπαρξη του ορθολογικού στοιχείου που βασίζεται στην ακριβή παρατήρηση και στην άθροιση εμπειρίας.

Οι πρώτοι φιλόσοφοι που είχαν σοβαρό ενδιαφέρον για την Ιατρική ήταν οι Πυθαγόρειοι (μαθητές του Πυθαγόρα). Ο Αλκμαίων από τον Κρότωνα, θεμελιωτής της εμπειρικής ψυχολογίας και μαθητής αστρονομίας, είχε σημαντική επιρροή πάνω στην Ιπποκρατική σχολή. Θεωρούσε ότι η υγεία αποτελεί μια κατάσταση ισορροπίας μεταξύ συγκεκριμένων “αντιθέτων”, και η ασθένεια ήταν μια ανάρμοστη επικράτηση ενός απ’ αυτά. Όμοια ο Φιλόλαος επέδρασε στην αντίληψη ότι η αιτία της ασθένειας προέρχεται από τη χολή, το αίμα και το φλέγμα.

Αυτός ο συνδυασμός ιατρικής και φιλοσοφίας είναι έντονος και στην Ιπποκρατική Συλλογή. Υπάρχουν πραγματείες, που προσπαθούν να εξηγήσουν κάποια φαινόμενα με *a priori* υποθέσεις, όπως έκαναν οι φιλόσοφοι, και υπάρχουν και άλλες που αντιτίθενται έντονα σε αυτή την προσέγγιση. Για να εκτιμηθεί όμως καλύτερα το Ιπποκρατικό έργο, πρέπει να λάβουμε υπ’ όψη την επιρροή αυτών των φιλοσόφων και πιθανών προ-ιπποκρατικών έργων. Αν θεωρήσουμε σφαιρικά την Ιπποκρατική Συλλογή, είναι εμφανές ότι σε κανένα έργο δεν υπάρχει η πρόληψη, σε κάποια υπάρχει η φιλοσοφία με στοιχεία σοφιστικής ρητορικής, άλλα είναι καθαρά τεχνικά εγχειρίδια, κι άλλα εμπεριέχουν στοιχεία υψηλής πνευματικότητας που διαγράφουν έντονα την επιρροή της περιόδου του Περικλή. Τέτοια έργα είναι τα εξής: *Προγνωστικόν*, *Περί Διαιτήης Οξέων*, και *Επιδημιών Α, Β, Γ*. Αυτά τα έργα δείχνουν μοναδικά χαρακτηριστικά, τα οποία θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

(α) Οι ασθένειες έχουν φυσική πορεία, την οποία ο ιατρός θα πρέπει να γνωρίζει εκτενώς ώστε να αποφασίσει για την πρόγνωση.

(β) Οι ασθένειες προκαλούνται από ανισορροπία της σύνθεσης των συστατικών του σώματος. Η ανισορροπία αυτή συνδέεται με κλιματικές και ατμοσφαιρικές αλλαγές.

(γ) Η φύση προσπαθεί να εξισορροπήσει αυτές τις ανωμαλίες σε μια ομαλή κατάσταση, προφανώς μέσω της δράσης της ενδογενούς θερμότητας, η οποία φέρει σε αρμονία τις πρώτες ύλες των χυμών του σώματος.

(δ) Υπάρχουν κρίσιμες μέρες σε συγκεκριμένες ημερομηνίες, κατά τις οποίες η μάχη της φύσης με την ασθένεια φτάνει σε μια κατάσταση κρίσης.

(ε) Η φύση μπορεί να νικήσει, οπότε σε αυτήν την περίπτωση οι νοσηρές ύλες που υπάρχουν στο σώμα είτε απομακρύνονται είτε 'κρατούνται σε απόσταση'. Αυτό μπορεί να μη συμβεί, οπότε ο ασθενής πεθαίνει.

(στ) Όλα όσα μπορεί να κάνει κανείς για τον ασθενή του, είναι να δώσει μια ευκαιρία στη φύση και να απομακρύνει με δίαιτα ό,τι εμποδίζει τη φύση από το ωφέλιμο έργο της.

Ο Κέλσος ισχυρίστηκε ότι ο Ιπποκράτης διαχώρισε την ιατρική από τη φιλοσοφία, κι επίσης είναι εμφανές ότι τα καλύτερα Ιπποκρατικά έργα είναι ελεύθερα από φιλοσοφικές υποθέσεις κι από θρησκευτικό δόγμα.²²

Έτσι, θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο πρώτος που οργάνωσε όλες αυτές τις έννοιες που εξετάζουμε σε αυτή τη μελέτη, σε ένα καθαρά ιατρικό πλαίσιο, προσδίδοντάς τους διαγνωστική και προγνωστική αξία και αφαιρώντας το μοιρολατρικό, φιλοσοφικό ή θεοκρατικό στοιχείο, ήταν ο Ιπποκράτης.

Ο Ιπποκράτης, σύμφωνα με το σπουδαίο μεταφραστή του Littré (1801 – 1881), χρησιμοποίησε ουσιωδώς τις πειραματικές μεθόδους της μοντέρνας επιστήμης, με την κύρια διαφορά, ότι είχε στη διάθεσή του μικρότερο αριθμό δεδομένων. Και επειδή δεν είχε λεπτομερή γνώση της βάσης της ασθένειας και των ανατομικών στοιχείων, ο Ιπποκράτης έστρεψε την έρευνά του σε κοινά στοιχεία της νόσου, τα οποία μπορούσαν να παρατηρηθούν μέσω εξωτερικών συμπτωμάτων, και συγκεντρώθηκε στην πρόγνωση. Η

²² Hippocrates. *Ancient Medicine*. In: *Hippocrates Vol I*. General Introduction.

πρόγνωση διαχωρίζει την επιστήμη από τον εμπειρισμό και την τυφλή πρακτική θεραπεία.²³

Βέβαια, και οι Βαβυλώνιοι και οι Αιγύπτιοι έδειξαν στην ιατρική τους στοιχεία ακριβούς παρατήρησης, εντούτοις στα γραπτά τους δεν αποκαλύπτεται το στοιχείο της αμφισβήτησης, της ερώτησης και της ανάπτυξης θεωριών, πράγμα που χαρακτηρίζει την πρώιμη αρχαία ελληνική ιατρική, όπως εκφράζεται μέσα από τα γραπτά της Ιπποκρατικής Συλλογής. Η Ιπποκρατική ιατρική χαρακτηρίζεται από τρία στοιχεία:²⁴

- (α) στενή παρατήρηση των συμπτωμάτων,
- (β) δεκτικότητα σε καινούργιες ιδέες και
- (γ) διάθεση επεξήγησης των αιτιών των ασθενειών.

Η Ιπποκρατική Συλλογή περιέχει εξήντα έργα, γραμμένα σε ιωνική διάλεκτο. Αν και δεν γράφηκαν όλα τα έργα από τον ίδιο τον Ιπποκράτη, εντούτοις θεωρούνται ότι αυτά αποτελούσαν μέρος μιας βιβλιοθήκης που ήταν όργανο εργασίας στη σχολή της Κω.²⁵ Τα κείμενα αυτά αντανakλούν ιατρικές έννοιες και πρακτικές που χρονολογούνται τουλάχιστον 4 αιώνες προ Χριστού, και αποτέλεσαν τη βάση για την εξέλιξη της σύγχρονης επιστήμης της ιατρικής.

Σκοπος

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση της εξέλιξης των εννοιών του *ύπνου*, της καταπολέμησης του *πόνου* και κατά συνέπεια της *αναισθησίας*, όπως αυτές μαρτυρούνται στα αρχαία ελληνικά κείμενα, καθώς και η σύνδεση των εννοιών αυτών με τη σύγχρονη θεώρησή τους.

²³ Smith WD. *The Hippocratic Tradition*. Littré and the modern Hippocratic question.

²⁴ Porter R. *The Cambridge Illustrated History of Medicine*. Medical science.

²⁵ Ιπποκράτης. *Ιατρική θεωρία και πράξη*. Τόμος Α. (μετάφρ., εισαγ., σχόλ. Λυπουρλής Δ). Γενική εισαγωγή.

Οι έννοιες του ύπνου, του πόνου και της αναισθησίας θα αναπτυχθούν σε τρεις ξεχωριστές ενότητες, όπου θα συγκρίνεται η φιλοσοφική και ιστορική προσέγγισή τους με την ιατρική τους θεώρηση από τον Ιπποκράτη.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Οι λέξεις "αναισθησία", "αναλγησία", "ύπνος", και οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις που είναι συνώνυμες με τη λέξη "πόνος", καθώς και τα παράγωγα αυτών, ερευνήθηκαν σε όλα τα αρχαία Ελληνικά κείμενα, με τη χρήση της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων Thesaurus Lingua Graeca (TLG).²⁶ Αυτή η ηλεκτρονική βάση, εκτός του ότι περιέχει όλα τα διασωθέντα αρχαία Ελληνικά κείμενα, όλων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, περιλαμβάνει επίσης επιλογές για συνδυασμένη έρευνα. Για παράδειγμα, μια λέξη μπορεί να ερευνηθεί σε συγκεκριμένα έργα ενός συγκεκριμένου συγγραφέα ή σε όλη την αρχαία Ελληνική Γραμματεία, και το πρόγραμμα αυτόματα παρέχει τον αριθμό όλων των παραπομπών, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα το σχετικό κείμενο.

Ειδικά στη συγκεκριμένη εργασία ερευνήθηκαν οι λέξεις 'αναισθησία', 'αναλγησία', 'ύπνος', καθώς και οι λέξεις που χρησιμοποιήθηκαν για τον πόνο: Για παράδειγμα, ο Ιπποκράτης χρησιμοποίησε συχνότερα τις λέξεις 'άλγος', 'άλγημα', 'οδύνη' και 'πόνος'. Στο ηλεκτρονικό πρόγραμμα υπάρχει η δυνατότητα να διερευνηθεί κάθε λέξη ή τα αρχικά της (με ή χωρίς πρόθεμα), η κατάληξη, ο αρχικός τύπος της λέξης ή οποιοσδήποτε κλινόμενος τύπος της, ώστε να είναι δυνατό να βρεθούν όλες οι αναφορές που περιλαμβάνουν ή τις ακριβείς λέξεις ή λέξεις με κοινή ρίζα, σύνθετες ή παράγωγες. Έτσι π.χ., προκειμένου για τη λέξη "αναισθησία" τοποθετήθηκε στο κουτί αναζήτησης η ρίζα 'αναισθ', και για την 'αναλγησία', 'οδύνη', 'πόνος', 'άλγος' και 'άλγημα' οι ρίζες 'αναλγ', 'οδυν', 'πον', 'αλγ' αντίστοιχα. Για τον 'ύπνο' στο κουτί αναζήτησης τοποθετήθηκε η ρίζα 'υπν'.

²⁶ Musaios [computer program]. Version 1.0e, 32. Los Angeles: *Thesaurus Lingua Graeca*, 1992.

Όλες οι παραπομπές που παρουσιάστηκαν στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων διερευνήθηκαν επίσης στα πρωτότυπα αρχαία Ελληνικά κείμενα κλασικών εκδόσεων και σε δόκιμες αντίστοιχες μεταφράσεις.

ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑ

Η αρχαία ελληνική λέξη *αναισθησία* (έλλειψη αίσθησης), είναι μια σύνθετη λέξη που προέρχεται από το στερητικό πρόθεμα α- (αν-, πριν από φωνήεν) και το ρ. *αισθάνομαι*. Από πολλούς πιστεύεται ότι ο πρώτος που χρησιμοποίησε τη λέξη *αναισθησία* ήταν ο Διοσκουρίδης (1^{ος} αιώνας μ.Χ.), για να περιγράψει τις ναρκωτικές επιδράσεις τού φυτού *μανδραγόρα*.²⁷ Εντούτοις, μετά από μια αναζήτηση των πηγών που παραθέτουν τη λέξη *αναισθησία*, βρέθηκε ότι αυτή η λέξη χρησιμοποιείται ήδη από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Στα αρχαία ελληνικά κείμενα η λέξη *αναισθησία* είχε μια πολυδιάστατη έννοια, κυριολεκτική ή μεταφορική, για να περιγράψει την “έλλειψη τής αίσθησης”, το “έλλειμμα του χαρακτήρα”, ή ακόμη και την “πολιτική αδιαφορία” και τον “απροσδιόριστο χρόνο”.²⁸

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναζητήσουμε το σημασιολογικό πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείται κάθε φορά η λέξη *αναισθησία* από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ “ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑΣ”

Πλάτωνας

Στα έργα του **Πλάτωνα** (427-348/7 π.Χ.), του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου που ίδρυσε την Ακαδημία και κινήθηκε κυρίως στο χώρο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, η λέξη *αναισθησία* ανευρίσκεται 18 φορές, 10 εκ των οποίων στο διάλογο *Τίμαιος*. Σε αυτό το έργο

²⁷ Morch ET, Major RH. *Anaesthesia. Early use of the word*. *Anesth Analg, Cur Res*. 1954; 33: 64 – 68.

²⁸ Astyrakaki E. *Evolution of the concept of Anaesthesia in Ancient Greece*. In: *The History of Anaesthesia*. Proceedings of the 6th International Symposium on the History of Anaesthesia: PME, 2005: 87-95.

ο Πλάτωνας εξετάζει το θέμα της δημιουργίας του κόσμου και του ρόλου τού δημιουργού του, και περιγράφει τη δική του θεωρία για το σύμπαν.

Το πρόθεμα α- αν- είναι στερητικό και δηλώνει αρνητική κατάσταση ή απώλεια. Ο Πλάτωνας χρησιμοποίησε επανειλημμένως τη λέξη *αναισθησία*, για να περιγράψει την κατάσταση κατά την οποία το ερέθισμα δεν μεταδίδεται ή δεν ‘ανακοινώνεται’ στον εγκέφαλο. Για να προσδιορίσει αυτό το “πάθημα” χωρίς αισθήσεις, ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί την έκφραση: “αναισθητον παθήματος”.²⁷

Στον *Τίμαιο* (στο χωρίο 42a) ο Πλάτωνας περιγράφει πως κάθε εξωτερικό ερέθισμα που επηρεάζει το σώμα είναι “πάθημα”, αλλά παράγει “αίσθηση” μόνο όταν μεταδίδεται υπό την προϋπόθεση ύπαρξης τής συνείδησης:²⁹

“...όταν οι ψυχές υποχρεωθούν να εμφρευθούν σε σώματα – σε σώματα που δέχονται προσθήκες και υφίστανται απώλειες-, αρχικά θα αναγκαστούν να εξοικειωθούν με την κοινή σε όλες τις ψυχές δυνατότητα τής αίσθησης που προκαλείται από βίαια ερεθίσματα (βίαια παθήματα)...”.³⁰

Στο χωρίο 52b του *Τίμαιου*, όπου περιγράφονται τα τρία είδη όντων (Είναι, Γίνεσθαι και Χώρα), υπάρχει η έκφραση “μετ’ *αναισθησίας* απτόν”, η οποία αντιπαρατίθεται στην έκφραση “μετ’ *αισθήσεως* περιληπτόν” και αντιπαραβάλλεται τόσο στην αίσθηση όσο και στη νόμιμη νοητική μορφή, με την οποία διατηρείται σχέση ονείρου και εγρήγορσης. Σύγχρονοι ερευνητές αποδίδουν αυτή την έκφραση ως ‘μη αίσθηση’ ή ‘απαλλαγή από κάθε αισθητή ιδιότητα’.³¹

*“...αυτό δε μετ’ *αναισθησίας* απτόν λογισμώ τινι νόθω, μόγις πιστόν...”*

Στο ίδιο απόσπασμα η λέξη “αναισθητον” περιγράφει το “Είναι”, και έχει την έννοια τού “ασύλληπτου από τις αισθήσεις, που όμως υπόκειται στην εποπτεία της νόησης”.³²

²⁹ Πλάτων. *Τίμαιος*. 42a (Μεταφρ. σχόλια: Β. Κάλφας).

³⁰ “...οπότε δη σώμασιν εμφρευθειέν εξ ανάγκης, και το μεν προσίοι, το δ’ απίοι του σώματος αυτών, πρώτον μεν αίσθησιν αναγκαίον εἴη μίαν πάσιν εκ βιαιῶν παθημάτων σύμφυτον γίνεσθαι...”.

³¹ Πλάτων. *Τίμαιος*. Σχόλ. 294.

³² Πλάτων. *Τίμαιος*. 52a.

“...ἀόρατον δε και ἄλλως **αναίσθητον**, τούτο ο δη νόησις εἰληχεν επισκοπεῖν...”.

Στο χωρίο 74e, όπου περιγράφεται η δημιουργία των νεύρων και των σαρκών, αναφέρεται η λέξη **αναίσθησία** ως εμπόδιο στο έργο τής διάνοιας για την απομνημόνευση και την αντίληψη:³³

“...Από το σύνολο των οστών, ὅσα ἦταν ιδιαίτερα ἔμψυχα, τα κάλυψε (ο θεός) με λίγες σάρκες, ενώ στα πιο ἄψυχα ἔβαλε πολλές και πιο πυκνές· ανάμεσα στις συνδέσεις των οστών ἐμφύτευσε μικρή ποσότητα σάρκας, ἐκτός και αν κάποιος λόγος ἐπέβαλε την αντίθετη αναγκαιότητα. Ο σκοπός του ἦταν, ἀφ’ ἐνός, να μην ἐμποδίζουν οι σάρκες την κάμψη των αρθρώσεων προκαλώντας δυσκίνησία στο σώμα και, ἀφ’ ἐτέρου, η στερεότητα, που ἐπιτογχάνεται με την ἐπισώρευση πολλών και πυκνοπλεγμένων σαρκών, να μην ὀδηγεί στην **αναίσθησία**³⁴ δυσκολεώντας το έργο της διάνοιας στην απομνημόνευση και στην αντίληψη...”.

Για την ἔλλειψη αίσθησης σε ἐρεθίσματα του σώματος, ὅπως π.χ. στον πόνο ή στην ἡδονή, υπάρχουν τα αίσθητά παθήματα, ἀλλά και τα ἀναίσθητα παθήματα, με την ἔννοια ὅτι η κίνηση που προκαλείται ἀπό κάποιο ἐρέθισμα δεν φτάνει ως την ψυχή.³⁵ Στην ἀνάλυσή του, σχετικά με το ὅτι αυτά τα παθήματα είναι αίσθητά ή ὄχι (ἀναίσθητα), το σώμα διακρίνεται ἀπό ευκίνητα και δυσκίνητα μέρη. Στα δυσκίνητα μέρη το ἐρέθισμα δεν μεταδίδεται διαμέσου των μορίων:

“...Το δυσκίνητο, που είναι σταθερό και δεν προωθεῖ την κυκλική κίνηση, δέχεται ἀπλῶς το ἐρέθισμα χωρίς να προκαλεῖ γύρω του μεταβολή· δεν ἐνεργοποιεῖται ἐπομένως η μετάδοση διαμέσου των μορίων, το ἀρχικό ἐρέθισμα παραμένει ἐγκλωβισμένο σε αυτά και δεν φτάνει στο σύνολο του ἔμβιου ὄντος, ἀφήνοντας ἔτσι το ὑποκείμενο χωρίς αίσθηση...”.³⁶

Πιο κάτω διαβάζουμε ὅτι, “ὅταν ἐπιδρουν (αυτά τα ἐρεθίσματα) ἀργά και σε μικρές δόσεις, δεν γεννᾶται καμία αίσθηση”.

³³ Πλάτων. Τίμαιος . 74e.

³⁴ “...δια στερεότητα **αναίσθησιαν** ἐμποιοῦσαι...”.

³⁵ Πλάτων. Τίμαιος. Σχόλ. 418.

³⁶ “... εἰς το παν ζῶον γενόμενον **αναίσθητον** παρέσχε το παθόν...”.

“...το δε ήρεμα και κατά σμικρόν *αναισθητον*...”.³⁷

Για την αίσθηση των χρωμάτων υπάρχει η παρατήρηση ότι ‘το χρώμα είναι η φλόγα που απορρέει από όλα τα σώματα, και γίνεται αισθητή διότι έχει μόρια σύμμετρα προς το οπτικό ρεύμα. Όταν τα μόρια αυτά είναι ίσα με το οπτικό ρεύμα, τότε δεν γίνονται αισθητά, γι’ αυτό και ονομάζονται “διαφανή”:

“...τα μεν ουν ίσα *αναισθητα*...”.³⁸

Στον *Φίληβο* το αντικείμενο ανάλυσης είναι ο ορισμός του “αγαθού”. Ο Φίληβος, που δίδει και το όνομά του στον τίτλο του διαλόγου, αντιπροσωπεύει ένα στοχαστή της ηδονιστικής σχολής, και υποστηρίζει ότι “η ηδονή είναι το αγαθό”, απέναντι στη θέση τού Σωκράτη, “ότι το αγαθό είναι ο νους”, ομιλώντας σε λίγες γραμμές. Τη θέση του Φιλήβου υποστηρίζει ο Πρώταρχος. Στο χωρίο 34a, η συζήτηση αναφέρεται στη φύση τής ηδονής και της λύπης. Εκεί ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί τη λέξη αναισθησία με μια φιλοσοφική έννοια: “Τη λήθη της ψυχής από τις δονήσεις του σώματος”:

Σωκράτης προς Πρώταρχο:³⁹

“...Αντί του να μένουν *απαρατήρητα* από την ψυχή, όταν αυτή μένη *ανέγγιχτη* από τους σεισμούς του σώματος, που τώρα ονομάζεις *λήθη*, ονόμασέ το *αναισθησία* ...”.⁴⁰

Στο ίδιο έργο, το κύριο τμήμα τού διαλόγου αποτελεί μέρος της συζήτησης για τη διαίρεση των όντων, εκ των οποίων άλλα ανήκουν στο “άπειρο” και άλλα στο “πεπερασμένο”. Ο πόνος, η ευχαρίστηση και οτιδήποτε μπορεί να έχει διαβαθμίσεις έντασης ανήκουν στην τάξη του απείρου, ενώ οι αριθμοί, η γνώση, ανήκουν στο πεπερασμένο, το οποίο θεωρείται σημαντικά ανώτερο.

Εκεί η λέξη *αναισθησία* έχει την έννοια της έλλειψης αίσθησης ή αντίληψης εξωτερικών ή εσωτερικών ερεθισμάτων:

Σωκράτης προς Πρώταρχο (στον ορισμό των αληθινών ηδονών):

³⁷ Πλάτων. *Τίμαιος*. 64 c & d.

³⁸ Πλάτων. *Τίμαιος*. 67d.

³⁹ Πλάτων. *Φίληβος*. 34a (Μτφρ., σχόλ., Μ. Ανδρόνικος Μ, Κ. Αραπόπουλος Κ.).

⁴⁰ “...όταν *απαθής* αὐτή (ψυχὴν) γίγνηται των σεισμών των του σώματος, ἢν *λήθη*ν καλεῖς *αναισθησίαν* ἐπονόμασον...”.

"... Αυτές (οι ηδονές) που σχετίζονται με όσα λέγονται ωραία χρώματα και σχήματα και με τις πιο πολλές μυρωδιές και τις ηδονές των ήχων· με μια λέξη, εκείνα των οποίων η έλλειψη δεν γίνεται αισθητή ούτε μάς προκαλεί λύπη, ενώ προσφέρουν μια πραγμάτωση αισθητή και ηδονική, καθαρή από κάθε λύπη...".⁴¹

Αριστοτέλης

Ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) χρησιμοποιεί τη λέξη *αναισθησία* 82 φορές, για να εκφράσει διάφορες σημασίες: στα *Ηθικά Νικομάχεια* έχει την έννοια του 'ελλείμματος του χαρακτήρα'. Στα *Φυσικά* με τη φράση "εν αναισθήτω χρόνω" περιγράφει τον χρόνο που δεν μπορεί να καθοριστεί. Στο *Ηθικών Ευδημιών* η λέξη *αναισθησία* είναι το αντίθετο της σωφροσύνης, αλλά έχει επίσης την έννοια της έλλειψης αίσθησης στην απόλαυση ή στον πόνο.

Στο έργο του *Περί Ύπνου και Εγρηγόρσεως* ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την "αδυναμία των αισθήσεων" από την αναισθησία. Ισχυρίζεται ότι ο ύπνος και η εγρήγορση είναι και τα δύο καταστάσεις του "αισθητικού", το οποίο προέρχεται από ένα κέντρο που βρίσκεται στην καρδιά και ελέγχει τις κινήσεις και τις αισθήσεις. Εντούτοις αναφέρει ως κύρια έδρα του ύπνου την περιοχή του εγκεφάλου.⁴²

Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης ορίζει από τη μια την ηθική αγνότητα και αξία, και από την άλλη την ακολασία και ατέλεια (την υπεροχή και την ασχήμια του χαρακτήρα) βάσει της σχέσης τους με την μεσότητα: η υπερβολικά πολλή ή υπερβολικά λίγη ποσότητα θεωρεί ότι πρέπει να αποφεύγεται ως ατέλεια, και μόνο όταν παραμένει κάποιος μεταξύ των άκρων μπορεί να επιτύχει την αγνότητα.

Αν και ο Αριστοτέλης δεν επιχειρεί να μειώσει την ηθική συμπεριφορά με μια φόρμουλα, εντούτοις εφαρμόζει τη θεωρία του σε μια ευρεία διαβάθμιση παραδοσιακών αξιών και ατελειών του χαρακτήρα.

⁴¹ Πλάτων. *Φίληβος*. 51b.

⁴² Aristoteles. *Περί Ύπνου και Εγρηγόρσεως*. 456a-457b.

Πίνακας 1: Ορισμός της Ηθικής Αρετής κατά τον Αριστοτέλη, ως προς τη σχέση με τη ‘μεσότητα.’

Ακραία κατάσταση	Μέση κατάσταση	Ακραία κατάσταση
ργιλ της	πρα της	□ναλγησ□α
θρασ της	νδρε α	δειλ α
ναισχυντ α	α δ ς	κατ πληξίς
κολασ α	σωφροσ νη	□ναισθησ□α
φθ νος	ν μεσις	ν νυμον
κ ρδος	δ καιον	ζημ α
σωτ α	λευθερι της	νελευθερ α
λαζονε α	λ θεια	ε ρωνε α
κολακε α	φιλ α	π χθεια
ρ σκεια	σεμν της	α θ δεια
τρυφερ της	καρτερ α	κακοπ θεια
χαυν της	μεγαλοψυχ α	μικροψυχ α
δαπανηρ α	μεγαλοπρ πεια	μικροπρ πεια
πανουργ α	φρ νησις	ε θεια

Σε αυτό το έργο ο Αριστοτέλης γράφει ότι:

“...τρεις είναι οι ψυχικές διαθέσεις, δύο κακίες – η μια από υπερβολή και η άλλη από έλλειψη – και μια αρετή, κι αυτή είναι η μεσότητα, και όλες βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Οι ακραίες διαθέσεις βρίσκονται σε αντίθεση και με την μέση και μεταξύ τους και η μέση αντιτίθεται στις ακραίες...ο ανδρείος, όταν συγκριθεί με τον δειλό, φαίνεται θρασύς,

και με τον θρασύ, δειλός. Το ίδιο και ο σώφρωνας σε σχέση με τον *αναισθητο* φαίνεται ακόλαστος και σε σχέση με τον ακόλαστο *αναισθητος*...”

“... Η *αναισθησία* δεν βρίσκεται (τόσο) σε αντίθεση με την σωφροσύνη που αποτελεί έλλειψη όσο η ακολασία που αποτελεί υπερβολή... επειδή το ένα από τα δύο άκρα είναι πιο κοντά στο μέσον και του μοιάζει περισσότερο, δεν του αντιπαραθέτουμε αυτό, αλλά το άλλο άκρο...”.⁴³

Στο έργο *Ηθικών Ευδημιών*, στον ορισμό των Ηθικών, ο Αριστοτέλης περιγράφει τη λέξη “αναισθησία”, πάλι, ως το αντίθετο στην ακολασία και στη σωφροσύνη. Στην ίδια στήλη (βλ. Πίνακα 1) της “μεσότητας”, βρίσκουμε και τη λέξη ‘αναλγησία’ ως αντίθετο στην οργή και στην πραότητα.⁴⁴

Στο ίδιο έργο, η λέξη ‘αναισθησία’ έχει επίσης την έννοια της έλλειψης αίσθησης στην απόλαυση ή στον πόνο:

“...το□ς δ□ □κιν□τως □χοντας δι□ □ναισθησ□αν πρ□ς τ□ς α□τ□ς □δον□ς ο□ μ□ν καλο□σιν □ναισθ□τους...”.⁴⁵

Άλλοι συγγραφείς

Στο έργο του **Θουκυδίδη** (460-400 π.Χ.) *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου* υπάρχουν 4 αναφορές του ουσιαστικού *αναισθησία* και του επιθέτου *αναισθητος*. Σε αυτό το έργο περιγράφεται ο πόλεμος μεταξύ Σπαρτιατών και Αθηναίων, ένας φοβερά καταστρεπτικός εμφύλιος πόλεμος μεταξύ ελληνικών πόλεων, που σημάδεψε αρνητικά την πορεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε αυτές τις λέξεις, ώστε να απεικονίσει την πολιτική αδιαφορία και την έλλειψη ενδιαφέροντος στα κοινά, θεωρώντας, μεταξύ άλλων, ότι η περιγραφή του πολέμου αυτού θα προσέφερε στους νέους Έλληνες πολύτιμα πολιτικά μαθήματα:⁴⁶

⁴³ Αριστοτέλης. *Ηθικά Νικομάχεια*. 1108a – 1109b.

⁴⁴ Aristotle. *Eudemian Ethics*. 1221a.

⁴⁵ Aristotle. *Eudemian Ethics* 1230b.

⁴⁶ “...και λανθάνειν μεν οϊόμενοι δια το *αναισθητον* υμών ήσσαν θαρσούσι...”.

“... Ξέρουμε καλά την μέθοδο των Αθηναίων, τον τρόπο με τον οποίο απλώνουν σιγά – σιγά την κυριαρχία τους επάνω στους γείτονες τους. Όσο νομίζουν ότι οι ενέργειες τους σας διαφεύγουν επειδή δεν παρακολουθείτε τι γίνεται, είναι λιγότερο τολμηροί, αν όμως καταλάβουν ότι τις ξέρετε και αδιαφορείτε, τότε θα αποθρασυνθούν...”.⁴⁷

Ο ρήτορας **Δημοσθένης** (384-322 π.Χ.) χρησιμοποίησε τη λέξη *αναισθησία* συνολικά 13 φορές, για να περιγράψει την αδιαφορία ή την πνευματική εξασθένηση:

“...ομείς δε, όντες Αθηναίοι και εν παρρησία ζώντες ή και τους *αναισθήτους* ανεκτούς ποιείν δοκεί δύνασθαι...”.⁴⁸

Ο **Ισοκράτης** (436 – 338 π.Χ.) χρησιμοποίησε τη λέξη *αναισθησία* 6 φορές. Στον *Αεροπαγητικό*, ο Ισοκράτης προσπαθεί να αφυπνίσει και να προειδοποιήσει τους Αθηναίους να αντισταθούν ενάντια στη νοσηρή ηττοπάθειά τους και στην αποσύνθεση που επικράτησε στην πόλη μετά την ήττα τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Η Αθήνα ήταν σε μια κατάσταση αναρχίας. Οι νόμοι δεν ήταν επαρκείς ώστε να προστατεύσουν τη δημοκρατία. Ο Ισοκράτης στον λόγο του παροτρύνει τους Αθηναίους να έχουν το νου τους στον Σόλωνα και στον Κλεισθένη, οι οποίοι με την τολμηρή και ρηξικέλευθη νομοθεσία τους έθεσαν τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Σε αυτό το πολιτικό σκηνικό, η λέξη *αναισθησία* έχει την σημασία της πολιτικής αμβλύνουσας:

“...Δεν ξέρω μάλιστα ποιο από τα δύο να υποθέσω, ότι δηλ. δεν σας ενδιαφέρει τίποτε από τα δημόσια πράγματα ή ότι ενδιαφέρεσθε μεν γι’ αυτά, αλλά έχετε καταντήσει σε τόση *αναισθησία*, ώστε σας διαφεύγει σε ποιαν αναστάτωση έχει περιέλθει το κράτος μας...”.⁴⁹

Ο **Μένανδρος** (342-290 π.Χ.), κωμικός, χρησιμοποίησε τη λέξη *αναισθησία* στον τύπο “αναισθήτω”, σε ένα απόσπασμα (fragmentum) που αποδόθηκε σ’ αυτόν. Σε αυτό, η λέξη “αναισθήτω” χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την “έλλειψη αίσθησης των νεκρών”:

⁴⁷ Θουκυδ. *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*. 1. 69.

⁴⁸ Demosthenes. *Orationes*. Letters. 3.13.

⁴⁹ Ισοκράτης. *Αεροπαγητικός*. (Μεταφρ. Γεωργαντόπουλος Α.Μ.). Δ.

“...μη κλάε τους θανόντας ου γαρ ωφελεί τα δάκρυ’ **αναισθήτω** γεγονότι και νεκρώ...”.⁵⁰

Ο **Αντιφών** (480 - 411 π.Χ.) ήταν ο πρώτος λογογράφος. Κάποια από τα γραπτά του έχουν διασωθεί σε μικρά αποσπάσματα. Σ’ ένα από αυτά, βρέθηκε η λέξη **αναισθησία** μια φορά:

“...και το πράγμα **αναισθησία**, αχαριστία, αδικία, αγνωμοσύνη και ως Α. αποστέρησις...”.⁵¹

Ο **Υπερείδης** (390 - 322 π.Χ.), ρήτορας και μαθητής του Ισοκράτη, επίσης χρησιμοποίησε τη λέξη **αναισθησία** στα κείμενά του μια φορά:

“...εις [τούτο **αν**]αισθησίας ο Χ[άριππ]ος, ως έοικεν...”.⁵²

Η φράση αυτή αποδίδεται ως “γίνομαι αμβλύνους” (‘become so obtuse’).⁵³

ΠΡΩΤΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ “ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑΣ” ΣΤΟΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ

Ο Ιπποκράτης, ο ‘πατέρας της μοντέρνας ιατρικής’, απελευθέρωσε την ιατρική από τις θρησκευτικές δοξασίες και τις a priori φιλοσοφικές θεωρίες, και, μεταξύ άλλων, εισήγαγε την παρατήρηση στην εξέλιξη της ιατρικής ως μιας συστηματικής επιστήμης.

Στα Ιπποκρατικά κείμενα η λέξη **αναισθησία** και τα παράγωγά της, όπως το επίθετο **αναίσθητος**, το επίρρημα **αναισθήτως** και άλλα, παρουσιάζονται 12 φορές (Πίνακας 2).

Η έρευνα των Ιπποκρατικών κειμένων αποκαλύπτει ότι η λέξη **αναισθησία** χρησιμοποιήθηκε με την έννοια της απώλειας τής αίσθησης, μέσα σε ένα καθαρά ιατρικό πλαίσιο, **για πρώτη φορά** από τον **Ιπποκράτη**.⁵⁴ Στο έργο του *Περί Φυσών*, η λέξη **αναίσθητος** λαμβάνει την ιατρική ερμηνεία της απώλειας τής αίσθησης. Εκεί περιγράφει ότι

⁵⁰ Menander. *Fragmenta*. [book on CD-ROM]. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version. 157.

⁵¹ Antiphon. *Fragmenta*. [book on CD-ROM]. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version. 107.

⁵² Hyperides. *Pro Lycophone*. [book on CD-ROM]. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version. Fragment Ar column 6.

⁵³ Hypereides. *The Forensic Speeches*. (Transl. & Commentary Whitehead D.). Defence of Lykophron, Commentary 7.

⁵⁴ Astyrakaki E, Papaioannou A, Askitopoulou H. *References to anesthesia, pain, and analgesia in the Hippocratic Collection*. *Anesth Analg*. 2010 Jan; 110(1):188-94. Epub 2009 Oct 27.

η αποπληξία προκαλείται από τις αναπνοές, και όταν αυτές είναι ψυχρές και διανύσουν τη σάρκα και τη φουσκώσουν, το πάσχον τμήμα του σώματος γίνεται αναισθητό:

“...αι δε αποπληξίαι γίνονται και αυτά δια τας φύσας. όταν γαρ αι φύσαι ψυχραί ούσαι και πολλαί διανύωσι και εμφουσήσωσι τας σάρκας, **αναισθητα** ταύτα γίνεται του σώματος...”.⁵⁵

Πίνακας 2. Η λέξη ‘αναισθησία’, τα παράγωγά της και οι αντίστοιχες παραπομπές στα Ιπποκρατικά κείμενα*.

Παράγωγα της λέξης ‘αναισθησία’	Γραμματικ. τύπος	Παραπομπή
‘αναισθησία’ (2)	Ουσιαστικό (στερητ. αν- + ρ. αισθάνομαι)	Κωακαί Προγνώσιες, 466.1 Επιστολαί, 10 ^η Επιστολή
‘αναίσθητος’ (5)	Επίθετο (στερητ. αν- + ρ. αισθάνομαι)	Περί Φυσών, 13.3 & 14.44 Επιδημιών, 7.1.1.21 Κωακαί Προγνώσιες, 395.3 Περί Υγρών Χρήσιος 1.27-33
‘αναισθήτως’ (3)	Επίρρημα, προέρχεται από το επίθετο ‘αναίσθητος’	Επιδημιών, 3.3.17.12 & 3.3.17.15 Κωακαί Προγνώσιες, 621.8
‘αναισθήτοισι’ (1)	Ουσιαστικοποιημένο επίθετο ‘αναίσθητος’, δοτική πληθυντικού(σε Ιωνική μορφή).	Επιστολαί, 17 ^η Επιστολή
‘αναισθητότερα’ (1)	Ουδ. πληθ., συγκρ.β. του επιθ. ‘αναίσθητος’	Περί Αρχαίας Ιατρικής, 15.25

⁵⁵ Hippocrates. *Breaths*. Section XIII.

* Σε αγκύλες (...) είναι ο αριθμός των συνολικών εμφανίσεων των αντίστοιχων λέξεων στην Ιπποκρατική Συλλογή. Οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις δίδονται στο μονοτονικό σύστημα

Η λέξη *αναισθησία* είναι σύνθετη, από το στερητικό πρόθεμα *α-αν-* και το ρήμα *αισθάνομαι*. Το ίδιο ισχύει και για το επίθετο *αναίσθητος*, το οποίο χρησιμοποιείται ακόμη και σήμερα. Παρόμοια και η λέξη *αναλγησία* είναι σύνθετη από το στερητικό *α-αν-* και το ρήμα *αλγέω*, όπως και το επίθετο *ανάλγητος*.

Στο *Περί Φυσών* η *αναισθησία* σχετίζεται για πρώτη φορά με την *αναλγησία*, όπου ο Ιπποκράτης καταθέτει ότι, όταν ο ασθενής έχει απώλεια των αισθήσεων, είναι επίσης *ανάλγητος* προς τον πόνο:

“...*αναισθητοι* πάντων εισί, ...*ανάλγητοι* τε προς τους πόνους...”⁵⁶

Εντούτοις, και οι δύο λέξεις εκφράζουν απώλεια αίσθησης και έλλειψη αίσθησης του πόνου που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια μιας ασθένειας, και όχι μέσω κάποιας φαρμακολογικής δράσης.

Ένα άλλο παράδειγμα υπάρχει στο έργο *Επιδημιών Γ'*, όταν ένας ασθενής δεν είχε αντίληψη των συμπτωμάτων του τη δέκατη έβδομη ημέρα της μοιραίας ασθένειάς του:

“...*αναισθητώς* είχε πάντων...”⁵⁷

Εδώ η απώλεια της αίσθησης σχετίζεται με μια μοιραία έκβαση. Είναι αξιοσημείωτο πως ο Ιπποκράτης αναγνωρίζει τις συνέπειες μιας σοβαρής ασθένειας με κακή κατάληξη.

Στο έργο *Κωακαί Προγνώσεις*, ένας ασθενής με φλεγμονή των πνευμόνων και της καρδιάς, παραλύει εντελώς και κείτεται παγωμένος και “*αναίσθητος*”, και τελικά πεθαίνει τη δεύτερη ή τρίτη μέρα:⁵⁸

“...*Αν έχει πάθει φλεγμονή όλος ο πνεύμονας μαζί με την καρδιά, με αποτέλεσμα να πέφτει προς το πλευρό, ο άρρωστος παραλύει ολόκληρος και κείτεται παγωμένος και αναίσθητος πεθαίνει τη δεύτερη ή τρίτη μέρα...*”⁵⁹

⁵⁶ Hippocrates. *Breaths*. Section XIV.

⁵⁷ Hippocrates. *Epidemics I & III*. Epidemics III, case XV, lines 330-331.

⁵⁸ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 395.

⁵⁹ “...*Οίσι δ'άπαξ ο πλεόντων φλεγμίνη μετά της καρδίας, ώστε και προσπεσείν προς την πλευρήν, παραλύεται πας ο νοσέων, και κείται ψυχρός ο νοσέων αναίσθητος, θνήσκει δε δευτεραίος ή τριταίος...*”.

Στο ίδιο έργο, ο Ιπποκράτης δηλώνει ότι κάθε “διαχώρημα” (διάρροια), που λαμβάνει χώρα χωρίς ο ασθενής να το “αισθάνεται”, είναι θανατηφόρο:⁶⁰

“...Κάθε κένωση που γίνεται, χωρίς ο άρρωστος να το αισθάνεται, είναι επίσης θανάσιμη...”.⁶¹

Μια άλλη σημαντική κλινική παρατήρηση που αφορά σε ένα δυσάρεστο αποτέλεσμα και οδηγεί σε μια πρακτική και συναφή πρόταση, βρίσκεται στο έργο *Περί Υγρών Χρήσιος*. Ο Ιπποκράτης περιγράφει τη χρήση τού θερμού υγρού ως θεραπεία, και προτείνει ότι το νερό δεν θα πρέπει να είναι πολύ θερμό, και αυτό θα το κρίνουν οι ίδιοι οι ασθενείς, εκτός αν έχουν χάσει τη φωνή τους ή αν είναι σε παράλυση ή σε κώμα, ή όταν τα τραύματα είναι παγωμένα ή πολύ επώδυνα. Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχει έλλειψη αίσθησης (είναι “αναισθητα”), και ο ιατρός μπορεί να προκαλέσει εγκαύματα χωρίς να το αντιληφθεί:⁶²

“... Αλλά το ζεστό νερό δεν πρέπει να καίει πολύ □ αυτό μπορεί να το κρίνει ο ίδιος ο άρρωστος, εκτός αν έχει χάσει την φωνή του ή έχει παραλύσει, βρίσκεται σε κώμα ή παρουσιάζει τραύματα παγωμένα ή πολύ επώδυνα □ σ’ αυτές τις περιπτώσεις χάνει κανείς την αίσθηση και μπορούμε να τον κάψουμε χωρίς καν να το αντιληφθούμε...”.⁶³

Σε αυτές τις γραμμές βρίσκομε τη λέξη “νεναρκωμένοισιν”, που είναι μετοχή παρακειμένου παθητικής φωνής του ρήματος “ναρκώω” (από όπου προέρχεται η λέξη “νάρκωσις”), μαζί με τη λέξη “αναισθητα”.

Σε ένα από τα γνωστότερα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής, *Περί Αρχαίας Ιατρικής*, αποδίδεται σε άψυχα αντικείμενα, π.χ. δέρμα ή ξύλο, η ιδιότητα να είναι «αναισθητότερα» από τον άνθρωπο στην επίδραση του «θερμού ή κρύου» και του «στυφού» ή του «άνοστου»:⁶⁴

⁶⁰ “...Θανατώδες δε και παν εστί το **αναισθητήτως** διεξιόν (διαχώρημα)...”.

⁶¹ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 621.

⁶² Ιπποκράτης. Άπαντα. Τόμος 6. *Διαιτητική – Θεραπευτική*. Περί Υγρών Χρήσιος. Τμήμα 1^ο.

⁶³ “...Αλλά το μεν θερμόν, μη πρόσω καίει, κρίνει δ’ αυτός, πλην τοίσιν αφωνοίσιν, ή παραπληγικοίσιν, ή νεναρκωμένοισιν, ή οία επί τρώμασι κατεψυγμένοισιν ή υπερωδύνοισι, τούτοισι δ’ **αναισθητα**. λάθοις γαρ αν κατακάσας...”

⁶⁴ Hippocrates. *Ancient Medicine*. XV : “...αλλά και εν σκύτει και εν ξύλω και εν άλλοισι πολλοίσιν α έστιν ανθρώπου **αναισθητότερα**...”.

“...Απ’ ό, τι ξέρω, το καθένα από αυτά τα ζεύγη (θερμό – στυφό, θερμό – ανούσιο, κρύο – στυφό και ψυχρό – ανούσιο) έχει αντίθετο αποτέλεσμα, όχι μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στο δέρμα και στο ξύλο και σε πολλά άλλα, τα οποία είναι λιγότερο ευαίσθητα από τον άνθρωπο...”.⁶⁵

“ΠΡΟΑΓΓΕΛΟΙ” ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑΣ ΣΤΑ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Αν και ο Ιπποκράτης δεν αναφέρεται στη φαρμακολογική αναισθησία και στις διάφορες πτυχές της, είναι εμφανές μέσα από τα κείμενα ότι οι Ιπποκρατικοί ιατροί γνώριζαν τις υπνωτικές ιδιότητες κάποιων ουσιών. Στο έργο *Επιδημιών ΣΤ’*, συναντούμε τη λέξη “υπνικόν”, που παράγεται από τη λέξη “ύπνος”, από όπου προέρχεται ο σύγχρονος όρος “ύπνωσις”. Η λέξη «υπνικόν» αναφέρεται στην περιγραφή μιας υπνωτικής ουσίας που χρησιμοποιήθηκε σ’ έναν ασθενή με άλγος στο δόντι.⁶⁶

Η λέξη “υπνωτικόν”, που χρησιμοποιείται σήμερα στην ορολογία της σύγχρονης Αναισθησιολογίας, υπάρχει στο έργο *Γυναικείων*, όπου ο Ιπποκράτης αναφέρεται στο “μηκώνιο” ως υπνωτικό: “υπνωτικόν μηκώνιον”.⁶⁷

Στο έργο *Περί Τόπων Τών Κατά Άνθρωπον*, σε ασθενή που κάνει εμετούς και είναι αδύναμος συστήνεται να δοθεί μετά την έμεση “φάρμακο που προκαλεί ύπνο”: “ύπνου φάρμακον”.⁶⁸

Ένα άλλο παράδειγμα που φανερώνει ότι οι Ιπποκρατικοί ιατροί γνώριζαν τις υπνωτικές ιδιότητες διαφόρων ουσιών, φαίνεται στο έργο *Περί Διαίτης*, όπου περιγράφεται ότι το “κορίαννον” (κοινώς: κόλιαντρο), όταν τρώγεται τελευταίο, προκαλεί ύπνο:

⁶⁵ Ιπποκράτης. *Περί Αρχαίης Ιητρικής* (Μεταφρ. Τσεκουράκης Δ). 15.

⁶⁶ Hippocrates. *Epidemics 6*. Section 6 § 13.

⁶⁷ Hippocrates. *De mulierum affectibus I-III*. [book on CD-ROM]. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version. 201.28.

⁶⁸ Hippocrates. *Places in Man*. Section 33.

“υπνοποιεί”.⁶⁹ Εδώ χρησιμοποιείται το ρήμα “υπνοποιώ” που σημαίνει “επιφέρω ύπνο”,⁷⁰ για να τονιστούν οι υπνωτικές ιδιότητες αυτού του φυτού.

Στα Ιπποκρατικά κείμενα επίσης υπάρχουν σημαντικές πρωταρχικές έννοιες της σύγχρονης αναισθησίας, όπως π.χ. η προστασία του αεραγωγού ή ο όρος “νάρκωσις”.

Στο έργο *Περί Νουσών Γ'*, περιγράφεται η εισαγωγή “αυλίσκων” στον οιδηματώδη λαιμό ενός ασθενούς, που πάσχει από κυνάγχη και πνίγεται σαν να έχει ένα μήλο στο λαιμό του, προκειμένου να αρθεί η απόφραξη αυτή, και να μπορεί ο αέρας να μπει στους πνεύμονές του:

“...και τους αυλίσκους παρώσαι ες την φάρυγγα κατά τας γνάθους, ως έλκηται το πνεύμα ες τον πλεύμονα...”.⁷¹

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι “αυλίσκοι” αυτοί (“les canules”, όπως τους αποδίδει ο Litré)⁷² αποτελούσαν μια πρώιμη μορφή στοματο - φαρυγγικού ή ρινο - φαρυγγικού αεραγωγού, ή ακόμη και τραχειακού σωλήνα. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ακόμη ότι ο Ιπποκράτης είναι ο πρώτος ιατρός που διαχειρίστηκε έναν επαπειλούμενο αεραγωγό προκειμένου να παρακάμψει μια φαρυγγική απόφραξη, και να διευκολύνει έτσι την είσοδο αέρα στους πνεύμονες.

Στο έργο *Κωακαί Προγνώσεις*, βρίσκουμε τη λέξη “νάρκη”, από όπου προκύπτει η λέξη “νάρκωση” αργότερα, να χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με τη λέξη “αναισθησία”. Εκεί ο Ιπποκράτης καταθέτει ότι, όταν υπάρχουν “ασυνήθιστες νάρκες και αναισθησίες” σε ασθενή με αποφρακτικό ειλεό, αυτό είναι ένα προειδοποιητικό σημείο αποπληξίας:⁷³

“...Μουδιάσματα και αναισθησίες που παρουσιάζονται στον άρρωστο ως ασυνήθιστα φαινόμενα, προμηνούν αποπληκτικά περιστατικά...”.⁷⁴

⁶⁹ Hippocrates. *Regimen 1-3*. Section 54.

⁷⁰ Λεξικό Liddell-Scott.

⁷¹ Hippocrates. *Diseases III*. Section 10.

⁷² Hippocrates. *Opera Omnia*. Tome 7. (Ed. Litré E.). *Des Maladies*. Livre Troisieme. 10.

⁷³ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 466.

⁷⁴ “...*Νάρκαι και αναισθησίαι γινόμεναι παρά το έθος, αποπληκτικών συμβησομένων σημείον...*”.

Στους Αφορισμούς επίσης η “νάρκη” χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη σωματική αιμωδία:

“...*Η μέτρια αναισθητοποίηση είναι ικανή να προκαλέσει παύση του πόνου...*”.⁷⁵

“...*νάρκη δε μετρή οδόνης λυτική...*”,

αλλά και την “πνευματική αμβλύτητα”:⁷⁶

... “*Η συχνή χρήση του θερμού προκαλεί τις ακόλουθες βλάβες: χαλαρότητα των μυών, εξασθένηση των νεύρων, νωθρότητα της διάνοιας...*”.⁷⁷

ΑΠΟ ΤΗ “ΝΑΡΚΗ” ΣΤΗ “ΝΑΡΚΩΣΗ”

Από την αρχαία λέξη “νάρκη” παράγεται η λέξη “νάρκωση”, που χρησιμοποιείται συχνά ως συνώνυμη της αναισθησίας. Έτσι, έχει σημασία να εξετάσουμε τον ρόλο αυτής της έννοιας στα αρχαία ελληνικά κείμενα, προκειμένου να βρούμε τις ρίζες της εννοιολογικής συσχέτισης μεταξύ “νάρκης” και “αναισθησίας”.

Η νάρκη ετυμολογικά έχει σχέση με το ρήμα “ναρκάω, ναρκώω”, και σημαίνει: “απονάρκωσις, αναισθησία, παράλυσις, νέκρωσις”. Νάρκη, επίσης, είναι ένας

... “*ιχθύς έχων την ιδιότητα να προκαλεί νάρκην (μούδιασμα) εις πάντα όστις τον ψάει...*”.⁷⁸

Μια από τις πρώτες εμφανίσεις αυτής της λέξης βρίσκεται στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Σφήκαι*. Ο Αριστοφάνης (445-385 π.Χ.) με αυτή τη λέξη περιέγραψε το “μούδιασμα του χεριού”:⁷⁹

“...*Συφορά μου, τι έπαθα; Κάτι σαν μούδιασμα απλώνεται στο χέρι μου...*”.⁸⁰

⁷⁵ Ιπποκράτους Αφορισμοί (Μετάφρ. Αποστολίδης Π.Δ.). 5.25.

⁷⁶ Ιπποκράτους Αφορισμοί. 5.16.

⁷⁷ “...*γνώμης νάρκωσιν...*”.

⁷⁸ Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, Ι. Σταματάκου.

⁷⁹ “...*τι ποθ’ ώσπερ νάρκη μου κατά της χειρός καταχείται...*”.

⁸⁰ Αριστοφάνους *Σφήκες*. (Μεταφρ. Ζενάκος Λ.). 713.

Ο Αριστοτέλης στο *Περί τα Ζώα Ιστορίαι*, περιγράφει τις ναρκωτικές ιδιότητες του ψαριού “νάρκη”:

“...η δε νάρκη φανερά έστι και τους ανθρώπους ποιούσα ναρκάν...”⁸¹

Τις ιδιότητες του ψαριού “νάρκη” περιγράφει και ο Πλάτωνας στο έργο του *Μένων*, όπου ο Μένων αστειευόμενος λέει στον Σωκράτη πως τον έχει μαγέψει, και ότι μοιάζει με την θαλάσσια νάρκη που προκαλεί μούδιασμα σε όποιον την πλησιάζει:

“...και δοκείς μοι παντελώς, ει δει τι και σκώψαι, ομοιότατος είναι το τε είδος και τάλλα ταύτη τη πλατεία νάρκη τη θαλαττία: και γαρ αυτή τον αεί πλησιάζοντα και απτόμενον ναρκάν ποιεί, και συ δοκείς μοι νυν εμέ τοιούτον τι πεποιηκέναι, [ναρκάν]...”⁸²

⁸¹ Αριστοτέλης. *Περί τα Ζώα Ιστορίαι*. Bekker page, 220b.

⁸² Plato. *Platonis Opera*, (ed. John Burnet). Menon 80a.

Ύπνος

Ο ΎΠΝΟΣ ΣΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Στην Ελληνική μυθολογία οι κυριότερες αναφορές στον θεό Ύπνο, γιό της Νύκτας και δίδυμο αδελφό του Θανάτου, υπάρχουν στην *Ιλιάδα* του Ομήρου και στη *Θεογονία* του Ησιόδου. Σύμφωνα με τη *Θεογονία*, ο Ύπνος μένει στα Τάρταρα και δεν βλέπει ποτέ τον ήλιο και, σε αντίθεση με τον αδελφό του Θάνατο, έρχεται γλυκά και είναι ήπιος. Στην *Ιλιάδα*, ο Ύπνος δεν μένει στα Τάρταρα, αλλά στη Λήμνο.

Ο θεός Ύπνος στην αρχαιότητα απεικονίζεται συνήθως ως φτερωτός νέος που ακουμπάει τα μέτωπα των κουρασμένων με ένα κλαδί μουσκεμένο στη δροσιά της λήθης, ρίχνει υπνωτικά υγρά από ένα κέρασ ή βοηθάει τον αδελφό του Θάνατο να μεταφέρει νεκρούς ήρωες.

Παρά τον συσχετισμό του Ύπνου με τον Θάνατο στην αρχαιότητα, τα επίθετα που έδιναν οι αρχαίοι στον Ύπνο δείχνουν την εκτίμηση και την αποδοχή τους προς αυτόν τον θεό: Έτσι, στον Όμηρο βρίσκομε αναφορές στον Ύπνο που χαρακτηρίζονται από γλυκύτητα, όπως π.χ. τα επίθετα: «νήδυμος», «νήγρετος», «ήδιστος»⁸³ (βαθύς, γλυκός ύπνος) και επίσης, «μελιηδής»⁸⁴ (γλυκός στην ψυχή), «μελίφρων» (ο ευφραίνων δια της γλυκύτητος την καρδιαν), «αμβρόσιος»⁸⁵ (αθάνατος, θείος) και «λυσιμελής»⁸⁶ (ο λύων τα μέλη του σώματος).⁸⁷

Βέβαια, οι ομηρικοί άνθρωποι δεν κοιμούνται απλώς: Σύμφωνα με τον Δ. Μαρωνίτη, στα έπη του Ομήρου ο συμβατικός ύπνος σπανίζει, και στη θέση του βρίσκομε συνήθως

⁸³ Homer. *The Odyssey*. 13.79-80.

⁸⁴ Homer. *The Odyssey*. 19.551.

⁸⁵ Homer. *The Iliad*. 2.19.

⁸⁶ Homer. *The Odyssey*. 23.343.

⁸⁷ Λεξικό Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Ι. Σταματάκου.

διακεκομμένο και ταραγμένο ύπνο (με ή χωρίς όνειρα) ή ένα θεόσταλτο, βαθύ ύπνο, που μοιάζει με λήθαργο ή και με θάνατο, και παρατείνεται αφύσικα και μέσα στην ημέρα.⁸⁸

Στους *Ορφικούς Ύμνους* ο θεός Ύπνος αποκαλείται «λυσιμέριμνος» (ο λύων τας μερίμνας), όπως είδαμε παραπάνω.

Στην Τραγωδία του Σοφοκλή *Φιλοκτήτης*, ο Ύπνος αποκαλείται ως «οδύνας αδαής» δηλαδή αυτός που δεν γνωρίζει πόνους:

(Χορός): "...Ύπνε οδύνας αδαής, Ύπνε δ'αλγέων, ευαές ημίν έλθοις...".⁸⁹

Θεογονία: Οι πρώτες Αναφορές στο Θεό Ύπνο

Σύμφωνα με τον Ησίοδο, οι πρώτες οντότητες ήταν το Χάος, η Γη και ο Έρωσ. Από το Χάος γεννήθηκαν η Νύχτα και το Έρεβος. Η Νύχτα γέννησε τον Αιθέρα, την Ημέρα, τον Ύπνο και το Θάνατο, τις Μοίρες, τη Νέμεση, την Απάτη και την Έριδα. Παιδιά της Έριδας είναι μεταξύ άλλων ο Πόνος, η Λήθη και τα Άλγεα:

"...Κι η Νύχτα γέννησε το μισητό Μόρο και τη μαύρη Κήρα και το Θάνατο, και γέννησε τον Ύπνο και γέννησε το γένος των Ονειρών...και την Έριδα γέννησε τη δυνατόφυχη... Κι η μισητή Έριδα γέννησε τον πονεμένο Μόχθο και τη Λήθη και την Πείνα και τους δακρυσμένους Πόνους...".⁹⁰

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι αρχαίοι μύθοι για τον Ύπνο και τη γενεαλογική του σχέση ίσως αντανακλούν μεταξύ άλλων την επίγνωση των αρχαίων ότι υπάρχει συσχέτιση μεταξύ Πόνου και Αλγέων.

Ανάμεσα σε αυτές τις τρεις πρωταρχικές κοσμογονικές φιγούρες (Έρωσ, Χάος, Γή), ο Έρωτας είναι ο μόνος που δεν έχει απογόνους, αλλά δρα ως ενεργός δύναμη που προκαλεί τη συνένωση της Γης και του Χάους.

Όπως αναφέρει ο Ι. Κακριδής, "η ησιόδεια περιγραφή της γενιάς του Χάους περιέχει στοιχεία και από εμπειρίες του φυσικού κόσμου και από αλληγορίες πάνω σε φαινόμενα

⁸⁸ Μαρωνίτης Δ. Ύπνος – Αγρυπνία – Όνειρα στα Ομηρικά Έπη. Στο: Όψις Ευπνίου.

⁸⁹ Sophocles. *Philoctetes*. 827-830.

⁹⁰ Ησίοδος. *Θεογονία*. (Μετάφρ. Σκαρτσής Σ). Στίχοι 211 – 230.

του ηθικού βίου ... Τα πρώτα ζευγάρια, το Έρεβος και η Νύχτα, ο Αιθέρας και η Ημέρα, είναι μορφές πλασμένες από τα κυρίαρχα φαινόμενα της ατμόσφαιρας, όπως διαπιστώθηκαν αρχικά από τον άνθρωπο μέσα στη φύση και πριν από την επιστήμη... Ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι εύλογο να περνούν στη φαντασία των ανθρώπων σαν αδέρφια και να έχουν μητέρα την Νύχτα, δηλαδή να αναφέρονται στην περιοχή του σκοτεινού και απόκρυφου”.⁹¹

Εικόνα 1: Φτερωτός νέος με σπαθί, πιθανώς ο Θάνατος. Λεπτομέρεια από σκαλιστή μαρμάρινη στήλη από το ναό της Αρτεμης στην Έφεσο, 325 – 300 π.Χ.

Στη *Θεογονία* περιγράφεται ότι ο Ύπνος και ο Θάνατος, “δεινοί θεοί”, είναι αδέρφια, γιοί της Νύχτας, μένουν στα Τάρταρα και δεν τους βλέπει ποτέ ο Ήλιος. Ο Ύπνος γυρίζει αθόρυβα τη στεριά και τις θάλασσες και είναι ευγενικός με τους ανθρώπους, σε αντίθεση με τον αδελφό του τον Θάνατο (Εικόνα 1), ο οποίος έχει καρδιά από σίδηρο και είναι μισητός σε ανθρώπους και θεούς:⁹²

“...Εκεί της μάρης Νύκτας οι γιοί έχουν τον οίκο τους, ο Ύπνος και ο Θάνατος, οι φοβεροί θεοί, ποτέ αυτούς ο λαμπερός ήλιος με τις ακτίνες του δεν τους βλέπει στον ουρανό όταν ανεβαίνει κι όταν κατεβαίνει απ’ τον ουρανό... Απ’ αυτούς ο ένας τη γη και την πλατιά νύχτα της θάλασσας ήσυχος γυρίζει και είναι μαλακός στους ανθρώπους, του άλλου σιδερένια είναι η καρδιά και χάλκινο το ψυχικό του το ανελέητο στο στήθος του· και κρατάει όποιον αρπάξει απ’ τους ανθρώπους· κι είν’ εχθρός και στους αθάνατους θεούς...”

⁹¹ Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 2^{ος}. *Θεογονία*. 17.

⁹² Ησίοδος. *Θεογονία*. Στίχοι 758-766.

Ιλιάδα: Αναφορές στο Θεό Ύπνο

Στην Ιλιάδα ο Όμηρος αναφέρεται επίσης στον Ύπνο, ως τον αδελφό του Θανάτου. Ο θεός Ύπνος δεν ζει στα Τάρταρα σύμφωνα με τον Όμηρο, αλλά στην Λήμνο, όπου η Ήρα τον συνάντησε και τον χαιρέτησε προσφωνώντας τον:⁹³

“...Ύπνε καλέ μου, αφέντη όλων των θνητών κι όλων των αθανάτων...”.⁹⁴

Αυτή την αναφορά στο Θεό Ύπνο, ως ‘θεό όλων των ανθρώπων’, τη βρίσκουμε ξανά στους *Ορφικούς Ύμνους* (“Ύπνου, θυμίαμα μετά μήκωνος”), όπου αναφέρεται επίσης ότι ο θεός Ύπνος είναι αδελφός της Λήθης και του Θανάτου, και αποκαλείται “λυσιμέριμος”, συνάμα υπάρχει συσχετισμός του ύπνου με μια υπνωτική ουσία (μήκωνα):⁹⁵

“... Ύπνε, άναξ μακάρων πάντων θνητών τ' ανθρώπων και πάντων ζώων, οπόσα τρέφει ευρεία χθών: πάντων γάρ κρατείς μόνος και πάσι προσέρχη σώματα δεσμεύων εν αχαλκεύτοισι πέδησι, λυσιμέριμνε, κόπων ηδείαν έχων ανάπαυσιν και πάσης λύπης ιερόν παραμύθιον έρδων: και θανάτου μελέτην επάγεις ψυχάς διασώζων: αυτοκασίγνητος γάρ έφρυς Λήθης Θανάτου τε. Αλλά, μάκαρ, λίτομαί σε κεκραμένον ηδύν ικάνειν σώζοντ' ευμενέως μύστας θείοισιν επ' έργοις...”.

Στη Λήμνο η Ήρα, έχοντας σκοπό να αποσπάσει την προσοχή του Δία από τη μάχη του Τρωικού Πολέμου, ώστε να επωφεληθούν οι Αχαιοί, ζήτησε από τον Ύπνο να υπνωτίσει τον Δία, και του υποσχέθηκε έναν όμορφο άφθαρτο θρόνο που τον έφτιαξε ο Ήφαιστος και είχε υποπόδιο για να ξεκουράζεται ο Ύπνος κάθε φορά που θα απολάμβανε το κρασί του. Ο Ύπνος απάντησε στην Ήρα ότι αυτό θα το έκανε για τον οποιοδήποτε, αλλά τον Δία δεν θα μπορούσε να τον πλησιάσει και να τον υπνωτίσει παρά τη θέλησή του. Στο τέλος όμως η Ήρα κατάφερε να τον πείσει, δίνοντάς του για σύζυγο την χάριτα Πασιθέα, την οποία ο θεός Ύπνος είχε ερωτευτεί.⁹⁶ Αυτή την ιστορία την αναφέρει και ο Πausανίας.⁹⁷ Έτσι, ο Ύπνος

⁹³ Homer. *The Iliad*. 14.230-235: “...Ύπνε άναξ πάντων τε θεών πάντων τ' ανθρώπων...” .

⁹⁴ Ομήρου *Ιλιάδα*. (Έμμετρη μετάφρ. Κοντομίχη Πανταζή). 14.233.

⁹⁵ Ορφέως Ύμνοι. *The Book of Orphic Hymns*. Hermann G, Hibbert J. 1827:Ύπνου (84).

⁹⁶ Homer. *The Iliad*. 14.235-277.

⁹⁷ Pausanias. *Description of Greece*. 9.35.4.

και η Ήρα πήγανε μαζί στην Ίδη. Εκεί ο θεός Ύπνος πλησίασε τον Δία με μορφή πουλιού που είχε ανθρώπινη φωνή:

“...το οποίο οι θεοί ονομάζουν Χάλκι και οι άνθρωποι Κόμινδι...”.⁹⁸

Εικόνα 2: Ύπνος. Ρωμαϊκό αντίγραφο Ελληνικού πρωτοτύπου. 325 – 275 π.Χ. Civitella d'Arna, Perugia. British Museum.

Αυτή ήταν η μόνη φορά που ο θεός Ύπνος δεν ήταν με τη γνώριμη μορφή του.

Στην τέχνη, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Ύπνος και ο Θάνατος απεικονίζονται να μεταφέρουν μαζί τους νεκρούς στον Άδη. Μια τέτοια περιγραφή υπάρχει στην *Ιλιάδα*, όπου τα δύο αδέλφια (ο Ύπνος και ο Θάνατος) φαίνονται να κρατούν τον Σαρπηδόνα, θανάσιμα τραυματισμένο από τον Πάτροκλο, και να τον μεταφέρουν στη Λυκία. Ο Σαρπηδόνας κοιμάται και δεν είναι νεκρός κατά τη μεταφορά του, διότι ο Δίας δεν ήθελε να πεθάνει ο πολεμιστής μακριά από τους δικούς του.⁹⁹

Άλλες Αναφορές στο Θεό Ύπνο

Στην πορεία τους προς τον Κάτω Κόσμο, οι ψυχές έπιναν από το νερό της Λήθης για να ξεχάσουν τις προηγούμενες ζωές τους, όπως αναφέρει ο Πausanias.¹⁰⁰ Η Λήθη επίσης

⁹⁸ Homer. *The Iliad*. 14.283-291.

⁹⁹ Homer. *The Iliad*. 16.667-675.

¹⁰⁰ Pausanias. *Description of Greece*. 9.39.8.

αναφέρεται στους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Λουκιανού (117 – 180 μ.Χ.). Στο έργο αυτό ο Λουκιανός πραγματεύεται το αγαπημένο του θέμα, τον θάνατο και τη ματαιότητα των εγκοσμίων, προβάλλοντας το συμπέρασμα ότι κάθε κριτήριο κοινωνικής καταξίωσης στον επάνω κόσμο είναι μάταιο. Στον διάλογο μεταξύ *Αλεξάνδρου* και *Διογένη*, ο Διογένης ξαφνιάζεται που βλέπει τον Αλέξανδρο εκεί, αφού τον θεωρούσε θεό, και τον ειρωνεύεται όταν διαπιστώνει ότι ο Αλέξανδρος, αν και νεκρός, συμπεριφερόταν ακόμη και στον Άδη ως θεός. Και σαν θεραπεία για να ξεχάσει τα εγκόσμια, ο Διογένης τού προτείνει νερό της Λήθης, σε μεγάλες δόσεις.¹⁰¹ Πιθανώς αυτή η πρόταση ίσως αντανακλά μια έμμεση παρατήρηση - γνώση της εποχής - ότι η λήθη και η αμνησία μπορούν να είναι και προκλητά φαινόμενα.

Ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές*, περιγράφει την κατάθεση του Λικύμνιου από τη Χίο σχετικά με την ιστορία του θεού Ύπνου:

Ο Ύπνος (Εικόνα 2), που ήταν ερωτευμένος με τον *Ενδυμίωνα*, δεν κάλυπτε τα μάτια του αγαπημένου του όταν εκείνος κοιμόταν, έτσι ώστε να απολαμβάνει το βλέμμα του συνεχώς (Εικόνα 3):¹⁰²

“... Ο Ύπνος, επειδή χαιρόταν τη λάμψη των ματιών του, κοίμιζε το παλικάρι με ορθάνοικτα τα μάτια του...”¹⁰³

Ο Απολλόδωρος γράφει για τον Ενδυμίωνα:¹⁰⁴

“... Για την σπάνια ομορφιά του τον ερωτεύτηκε η Σελήνη και ο Δίας του έδωσε το δικαίωμα να επιλέξει ό,τι επιθυμεί. Και εκείνος ζήτησε να κοιμάται αιώνια, μένοντας αθάνατος και αγέραστος...”

Ο αιώνιος ύπνος του Ενδυμίωνα επίσης αναφέρεται και στο Σωκρατικό διάλογο *Φαίδων*.¹⁰⁵

¹⁰¹ Λουκιανός. *Νεκρικοί Διάλογοι*. Διάλογος 13.

¹⁰² “... “Ύπνος δε χαίρων ομμάτων αυγαίς αναπεπταμένοις όσοις εκοίμιζεν κούρον...”.

¹⁰³ Αθήναιος. *Δειπνοσοφιστών ΙΓ*. 564 c&d.

¹⁰⁴ Απολλοδώρου *Βιβλιοθήκη*. 1.7.5.

¹⁰⁵ Plato. *Phaedo*. Stephanus page 72c.

Εικόνα 3: Ο Ύπνος του Ενδυμίωνα. Anne-Louis Girodet (1818). Musée du Louvre, Paris.

Ο Ύπνος στη μυθολογία θεωρείται ως ο αγαπημένος θεός των Μουσών. Ο Πausανίας αναφέρει ότι στην Τροιζήνα υπήρχε ένας αρχαίος βωμός που ήταν αφιέρωμα στον Άρδαλο, γιο του Ήφαιστου. Εκεί οι άνθρωποι πραγματοποιούσαν τις θυσίες τους προς τις Μούσες και τον Ύπνο:¹⁰⁶

“... Σε μικρή απόσταση βρίσκεται ιερό των Μουσών που έλεγαν πως το έκαμε ο Άρδαλος, γιος του Ηφαιστου...Κοντά στο μουσείο (ιερό των Μουσών) υπάρχει βωμός αρχαίος, ανάθημα κι αυτός, όπως λένε, του Αρδάλου· Πάνω σ’ αυτόν θυσιάζουν για τις Μούσες και για τον ύπνο, γιατί λένε πως ο Ύπνος είναι θεός πολύ αγαπητός στις Μούσες...”

Παραλλαγές του Μύθου του Θεού Ύπνου στους Ρωμαίους συγγραφείς

Επειδή ο ρωμαϊκός πολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον αρχαίο ελληνικό και σαφώς επηρεάζεται από αυτόν, αξίζει να αναφερθούμε στον τρόπο που παρουσιάζεται ο Ύπνος από τους Ρωμαίους συγγραφείς:

Ο **Οβίδιος** στις *Μεταμορφώσεις* του περιγράφει μια σπηλιά σ’ ένα βουνό στην Κιμμερία, όπου είναι το σπίτι του Ύπνου. Αυτή τη σκοτεινή σπηλιά ο Ήλιος δεν την πλησιάζει με τις ακτίνες του, αλλά υπάρχουν πυκνά μαύρα σύννεφα, και από ένα βράχο αναβλύζει το νερό της Λήθης, που το κελάρυσμά της ανάμεσα στα βότσαλα καλεί σε γλυκό ύπνο. Στην είσοδο της σπηλιάς υπάρχουν μήκωνες (παπαρούνες) και πληθώρα άλλων υπνωτικών φυτών, από το γάλα των οποίων η Νύκτα παίρνει το υπνωτικό υγρό και όλη τη

¹⁰⁶ Πausανίου *Ελλάδος Περιήγησις*. II.31.

σκοτεινή γη ραντίζει με υγρές σταγόνες από αυτό το “υπναγωγό γάλα” (**lacte soporem**).¹⁰⁷ Στο ίδιο έργο αναφέρονται και τα παιδιά του Ύπνου, οι Όνειροι, Μορφέας, Ίκελος, Φοβήτωρ και Φάντασος.¹⁰⁸

Στην *Αινειάδα* του Βιργιλίου, ο θεός Ύπνος πετάει με τα φτερά του, κι όταν κατεβαίνει, αφήνει πίσω του ένα φωτεινό ίχνος και εμποτίζει κλαδιά στη “δροσιά της Λήθης”.¹⁰⁹

Και στη ρωμαϊκή αντίληψη φαίνεται να υπάρχει ο συσχετισμός του Ύπνου με το θάνατο. Στο Λεξικό της Λατινικής Γλώσσας του Στέφ. Κουμανούδη στη λέξη *sopor* (όπιον, μήκων, υπνωτικών ποτών) δίδεται επίσης η ερμηνεία: ύπνος (*somnus*), ενίοτε και ο αιδιος (αιώνιος) ύπνος, δηλ. ο θάνατος.¹¹⁰ Η λέξη *sopor* πιθανώς είναι σύνθετη από τη ρίζα *so-* (*somnus*) και τη ρίζα *ro-*, ελλην. πο- (*roculum*, ποτόν, ποτήριον κ.λ.π.).

Απεικονίσεις του Θεού Ύπνου στην Τέχνη

Στην αρχαιότητα ο θεός Ύπνος απεικονιζόταν συνήθως (σε αγγεία, γλυπτά κ.λπ.) σαν φτερωτός νεαρός, να ακουμπά τα μέτωπα των κουρασμένων ανδρών με ένα κλαδί, βουτηγμένο στη ‘δροσιά της Λήθης’, όπως είδαμε παραπάνω, ή να ρίχνει υπνωτικές ουσίες από ένα κέρασ ή να βοηθάει τον Θάνατο στη μεταφορά νεκρών πολεμιστών στον Άδη, όπως π.χ. τον Σαρπηδόνα ή τον Μέμνονα, ο οποίος σκοτώθηκε από τον Αχιλλέα.

Στον μύθο του Σαρπηδόνα που σκοτώνεται, μετά από τρομερή μάχη, από τον Πάτροκλο, ο Δίας δίνει εντολή στον Απόλλωνα να σηκώσει το πληγωμένο κορμί τού Σαρπηδόνα, να το πλύνει και να το αλείψει με αμβροσία και να το παραδώσει στον Ύπνο και στο Θάνατο, ώστε να το μεταφέρουν στην Λυκία, για να ταφεί στην πατρίδα του.¹¹¹

¹⁰⁷ Ovidius. *Metamorphoses* (Εκδ. Παπαδήμας Δ). XI.602-607 “...ante fores antri fecunda papavera florent innumeraeque herbae, quarum de **lacte soporem** nox legit et spargit per opacas umida terras...”.

¹⁰⁸ Ovidius. *Metamorphoses*. XI.633-645.

¹⁰⁹ Virgil. *Aeneid*. V. 838-839 & 854-856.

¹¹⁰ Λεξικόν Λατινοελληνικόν Στ. Κουμανούδη.

¹¹¹ Homer. *The Iliad*. 16.665-675.

Εικόνα 4: Ο Ερμής (Ψυχοπομπός) στη μέση, με τους δίδυμους αδερφούς Ύπνο και Θάνατο να μεταφέρουν τον Σαρπηδόνα στον Άδη. Αρχαϊκός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας, ζωγραφισμένος από τον Ευφρόνιο 515 π.Χ. New York, Metropolitan Museum of Art.

Αυτός ο μύθος ενέπνευσε τον Ευφρόνιο (6^ο αιώνα π.Χ.) να ζωγραφίσει αυτή τη σκηνή σ' ένα θαυμάσιο ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα (Εικόνα 4). Σε αυτό το αγγείο απεικονίζεται ο Ύπνος και ο Θάνατος, φτερωτοί και οπλισμένοι, να μεταφέρουν ευγενικά το σώμα τού Σαρπηδόνα προς την πατρίδα του την Λυκία. Ο Ύπνος έχει πιο ανοιχτόχρωμα μαλλιά από τον αδελφό του Θάνατο σε αυτή την απεικόνιση.

Η ίδια δραματική σκηνή των δύο αδελφών να μεταφέρουν το σώμα ενός πολεμιστή (Εικόνα 5) επαναλαμβάνεται άλλη μια φορά στην *Ιλιάδα*, όπου ο Ύπνος και ο Θάνατος μεταφέρουν τον Μέμνονα, βασιλιά της Αιθιοπίας και γιό της θεάς Ηούς. Η μητέρα τού Μέμνονα, καθώς έπλενε το νεκρό του κορμί έκλαιγε για εκείνον και παρακαλούσε τους θεούς Ύπνο και Θάνατο να μεταφέρουν το γιό της με τα φτερά τους στην πατρίδα του, ώστε να γίνει η ταφή του.¹¹²

¹¹² Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 5^{ος}. *Τρωικός Πόλεμος*. Η Οργή του Αχιλλέα (Ιλιάδα). 118.

Εικόνα 5: Ο Ύπνος και ο Θάνατος μεταφέρουν τον Σαρπηδόνα. Λεπτομέρεια από κύλικα από την Ετρουσκική πόλη Vulci. Από τον Παμφαίο, 510 π. Χ. British Museum, London.

Η συσχέτιση του Ύπνου με τον Θάνατο αναφέρεται από τον Πausανία πολύ αργότερα, ο οποίος περιγράφει την περίφημη λάρνακα του Κυψέλου στην Ολυμπία. Στη λάρνακα του Κυψέλου, η οποία ήταν φτιαγμένη από ξύλο κέδρου, ο Πausανίας περιγράφει μεταξύ άλλων και μια γυναικεία φιγούρα, η οποία κρατάει στα χέρια της δυο παιδιά που κοιμούνται, στο δεξί της χέρι ένα λευκό, και στο αριστερό της χέρι ένα μαύρο. Αυτή η απεικόνιση υποδηλώνει ότι οι παιδικές φιγούρες είναι ο Ύπνος και ο Θάνατος, ενώ η γυναικεία είναι η Νύχτα που τους νανουρίζει:¹¹³

“... Στο δεύτερο χώρο της λάρνακας θα μπορούσα ν’ αρχίσω την περιγραφή από τ’ αριστερά: παριστάνεται μια γυναίκα που κρατάει με το δεξί της χέρι ένα παιδί λευκό κοιμισμένο, και με το άλλο ένα μαύρο παιδί που φαίνεται να κοιμάται· κάθε παιδί έχει τα πόδια του γυρισμένα προς διαφορετική κατεύθυνση. Την παράσταση την εξηγούν και οι επιγραφές, αλλά και χωρίς αυτές μπορεί κανείς να καταλάβει πως τα παιδιά είναι ο Θάνατος και ο Ύπνος, και η Νύκτα είναι η τροφός και των δύο...”

¹¹³ Πausανίου, *Ελλάδος Περιήγησις* (Μετάφρ. Παπαχατζή Ν.Δ.). V.18.

Εικόνα 6: Βικτωριανό cameo του 1815, του Δανού γλύπτη Bertel Thorvaldsen, που απεικονίζει την Νύκτα με τα παιδιά της, Ύπνο και Θάνατο.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτή η περιγραφή αντικατοπτρίζει μια αμφίθυμη θεώρηση της έννοιας του ύπνου και του θανάτου, που τα συσχετίζει σαν δίδυμα μεν (Εικόνες 6, 7) αλλά αντίθετα φαινόμενα, μαύρο και άσπρο, φαινόμενα που προέρχονται από την ίδια πηγή αλλά φαίνονται διαφορετικά. Αυτό είναι μια αντίληψη, που θα μπορούσε να αποτελέσει τη λεπτή διαχωριστική γραμμή μεταξύ ύπνου και θανάτου.

Εικόνα 7: Ο θεός Ύπνος και ο αδερφός του Θάνατος. Πίνακας του John William Waterhouse (1849-1917).

Ο Πausανίας επίσης στην περιγραφή του Ασκληπιείου της Σικυώνας, αναφέρει ένα άγαλμα – σύμπλεγμα του Ύπνου, του επονομαζόμενου «Επιδώτη», που αποκοιμίζει ένα λιοντάρι.¹¹⁴

¹¹⁴ Πausανίου *Ελλάδος Περιήγησις*. II.10.

ΠΡΩΤΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΥΠΝΑΓΩΓΕΣ ΟΥΣΙΕΣ

Χορήγηση Υπνωτικών Ουσιών στη Μυθολογία

Η λέξη 'μύθος' αρχικά σήμαινε 'λόγος, λέξη, μήνυμα'. Τον 5^ο αιώνα π.Χ. άρχισε να αποκτά τη σημασία της 'διασκεδαστικής, όχι απαραίτητα αξιόπιστης, ιστορίας'.¹¹⁵ Πράγματι, οι χρήσεις του μύθου ποίκιλλαν με τον χρόνο, αλλά η αξία του στοιχείου της διασκέδασης ήταν πάντα σημαντική. Ο μύθος ήταν αρχικά το παράγωγο μιας 'προφορικής κοινωνίας', αλλά ο ερχομός του γραπτού λόγου επέφερε σημαντικές αλλαγές. Οι ποιητές, οι φιλόσοφοι, οι ιστορικοί, όλοι οι πνευματικοί άνθρωποι, άρχισαν να συστηματοποιούν και να ασκούν κριτική στις μυθολογικές παραδόσεις. Με το πέρασμα του χρόνου, οι κοσμογονικοί, θεογονικοί, αιτιολογικοί και 'αρχικοί' μύθοι εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς και είχαν διαφορετικές χρήσεις. Έτσι ο μύθος, σαν ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, θα έπρεπε να αναλυθεί σε όλες του τις πτυχές. Σύμφωνα με τον Jan Bremmer, υπάρχουν δύο κύριες διαστάσεις του μύθου: η αφηγηματική δομή, η οποία μπορεί να αναλυθεί ως μια συνταγματική αλυσίδα μοτίβων, και μια άλλη δομή, η οποία, κατά κάποιο τρόπο, αναφέρεται σε φαινόμενα της κοινής καθημερινότητας, τα οποία εκφράζονται και περιγράφονται μέσα σε αυτήν.¹¹⁶

Έχοντας κατά νου τη συστηματοποίηση αυτή, φαίνεται ότι οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν ότι κάποιες ουσίες προκαλούν ύπνο, όπως δηλώνουν αρκετοί μύθοι που περιέχουν περιγραφές χορήγησης υπνωτικών ουσιών, όπως για παράδειγμα ο μύθος της Μήδειας. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν συχνά τη γνώση που αποκτούσαν με την παρατήρηση, ώστε να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ των μεταφυσικών φαινομένων και της λογικής. Ο μύθος της Μήδειας ίσως είναι η πρώτη αναφορά σχετικά με τη χορήγηση υπνωτικής ουσίας στη μυθολογία, κι ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι, κατά πόσο αυτός ο μύθος περιλαμβάνει στοιχεία παρατήρησης και γνώσης σχετικά με τα υπνωτικά φάρμακα. Ένας μύθος τόσο παλιός έμμεσα δείχνει ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν εκτεταμένη γνώση των υπνωτικών ιδιοτήτων των φυτικών φαρμάκων.

¹¹⁵ *The Oxford Classical Dictionary*.

¹¹⁶ J. Bremmer. *Interpretations of Greek Mythology*. 10-14.

Χαρακτηριστικά αναφέρει γι αυτό ο Ι. Κακριδής:¹¹⁷

“...σε μια πρωτόγονη κοινωνία η αρχιέρεια – βασίλισσα εκφράζει, συγκεντρωμένη στο πρόσωπο της, την σοφία της κοινότητας και κατέχει όλα τα ‘κρατικά μυστικά’. Ξέρει τα βότανα και την επίδραση τους σε κάθε περίπτωση, μπορεί να προβλέπει επομένως και να προλαβαίνει καταστάσεις...”.

Μήδεια: Η πρώτη χορήγηση Υπνωτικού

Η μάγισσα Μήδεια, κόρη του βασιλιά της Κολχίδος Αιήτη και ανιψιά της Κίρκης, είναι κυρίως γνωστή από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, όπου παρουσιάζεται να σκοτώνει τα παιδιά της για να τιμωρήσει την απιστία του Ιάσωνα (Εικόνα 8).

Εικόνα 8: Η Μήδεια πετάει μετά τον φόνο των παιδιών της, ενώ απειλεί τον Ιάσωνα με ένα ξίφος. Ερυθρόμορφη Υδρία. 400 Π.Χ. Policoro, Museo Nazionale della Sirtide.

Ωστόσο, η Μήδεια ίσως σχετίζεται με την πρώτη χορήγηση υπνωτικού φαρμάκου στην ελληνική μυθολογία. Σε πολλά αρχαία κείμενα παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί άγνωστα ισχυρά φάρμακα για να υπνωτίσει είτε τον δράκοντα που φύλαγε το χρυσόμαλλο δέρας, είτε άλλες μυθολογικές φιγούρες.

Ετυμολογικά, ίσως το όνομα Μήδεια προέρχεται από το ‘μήδεσθαι’ (απαρέμφατο του ρήματος ‘μήδομαι’, που σημαίνει: σκέπτομαι, βουλεύομαι, μηχανεύομαι, επινοώ). Την ίδια ρίζα έχει και το ουσιαστικό ‘μήτις’, που το συναντάμε πολλές φορές στα ομηρικά κείμενα και σημαίνει: σκέψη, ευφυΐα, επιδεξιότητα. Στα λατινικά με το ίδιο θέμα (Μήδεια-Medea)

¹¹⁷ Κακριδής Ι.Θ. *Ελληνική Μυθολογία*. 3^{ος} Τόμος, Ήρωες. *Μήδεια*. 256.

βλέπουμε τη ρίζα med-, η οποία υπάρχει στο ρήμα 'medeor' που σημαίνει 'θεραπεύω' (από το οποίο προέρχονται και οι λέξεις: medicina=ιατρική, medicus=ιατρός, remedium=φάρμακο).

Θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της ελλην. ρίζας μηδ- (μήδεσθαι, Μήδεια,) και της λατιν.med-(medeor, medicina, Medea κ.λ.π.), πράγμα φυσικά που ενδιαφέρει κυρίως τη γλωσσολογική έρευνα.

Εικόνα 9: Η Μήδεια 'υπνωτίζει' τον δράκο. Δεξιά ο Ιάσωνας υψώνει το ξίφος. Κρατήρας 4ου αιώνα π.Χ. Museo Nazionale Archeologico.

Η αρχαιότερη αναφορά σχετικά με τις ικανότητες της Μήδειας πάνω στα φάρμακα και τα δηλητήρια βρίσκεται στον αρχαϊκό ποιητή **Πίνδαρο** (518 - 446 π.Χ.). Ο Πίνδαρος, στα *Πύθια* θεωρεί τη Μήδεια ως θεϊκή ύπαρξη και περιγράφει πως το 'φίλτρο' της βοήθησε τον Ιάσωνα στην αρπαγή του χρυσόμαλλου δέρατος.¹¹⁸

Η Μήδεια έμαθε όλες τις δυνάμεις των φαρμάκων και τις ιδιότητες πολλών δηλητηριωδών φυτικών ριζών από τη μητέρα της Εκάτη και την αδερφή της Κίρκη, αλλά "ο σκοπός της στη χρήση τους ήταν ακριβώς ο αντίθετος", σύμφωνα με τον **Διόδωρο τον Σικελιώτη**.

¹¹⁸ Κακριδής Ι.Θ. *Ελληνική Μυθολογία*. 4^{ος} Τόμος, Ηρακλής – Πανελλήνιες εκστρατείες. *Ιάσων – Μήδεια*. 162.

Η Εκάτη είχε ταλέντο στην ανάμειξη των φαρμάκων και είχε ανακαλύψει το φάρμακο ‘ακονίτη’ (ακόνιτον), μια δηλητηριώδη ρίζα που πιστευόταν ότι φυτρώνει στις Ακόνες, κοντά στην Ηράκλεια της Μαύρης Θάλασσας, όπου ήταν η είσοδος του Άδη.^{119 120}

Εικόνα 10: Η Μήδεια και οι Πελιάδες ετοιμάζουν το μοιραίο καζάνι. Μαρμάρινος βωμός. Ρωμαϊκό αντίγραφο. 5ος αιώνας π.Χ. Berlin, Pergamon Museum.

Η κύρια πηγή του μύθου (της αρπαγής του χρυσόμαλλου δέρατος) είναι τα *Αργοναυτικά* (3^ο αιώνα π.Χ.) του **Απολλώνιου του Ρόδιου**, ένα επικό ποίημα που περιγράφει την εκστρατεία των Αργοναυτών στην Κολχίδα. Εκεί περιγράφεται πολύ ζωντανά με ποιο τρόπο η Μήδεια βοήθησε τον Ιάσωνα στην αρπαγή του χρυσόμαλλου δέρατος, υπνωτίζοντας τόν φύλακα δράκοντα σε ύπνο βαθύ, αρχικά καλώντας τη βοήθεια του θεού Ύπνου, κι έπειτα, αφού γοήτευσε το μυθικό τέρας με ένα γλυκό τραγούδι, εμπότισε ένα κλαδί σε ένα μείγμα φαρμάκων και έρανε τους οφθαλμούς του, υπνωτίζοντάς το με την οσμή του φαρμάκου (Εικόνα 9):

...‘οσμή φαρμάκου ύπνον έβαλε’...”.¹²¹

Μέσα στην ελληνική μυθολογία βρίσκομε κι άλλα παραδείγματα σχετικά με τις ικανότητες της Μήδειας στα φάρμακα, όπως η αναγέννηση του Αίсона, πατέρα του Ιάсона,

¹¹⁹ Diodorus of Sicily. Book IV. 48.3.

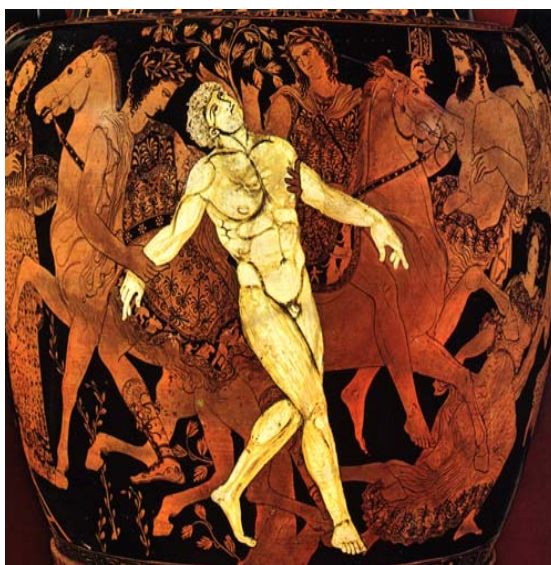
¹²⁰ Στέφανος Βυζάντιος - Λεξικό Ι. Σταματάκου: “...κληθέν ούτω δια το προσφρέσθαι εν τόπω Ακόναις καλουμένω όντι περι Ηράκλειαν...”.

¹²¹ Apollonius Rhodius. *The Argonautica*. Book IV. 157 – 161.

μετά από θερμό λουτρό του με μαγικά φάρμακα, και ο τραγικός θάνατος της Γλαύκης, κόρης του Κρέοντα, για χάρη της οποίας ο Ιάσωνας άφησε την Μήδεια. Η Μήδεια άλειψε το πέπλο και το στέμμα της, γαμήλια δώρα από εκείνη, με μαγικά φάρμακα που την έκαψαν.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι η τιμωρία του Πελία, θείου τού Ιάσωνα, και των κορών του, επειδή δεν επέστρεψε, όπως όφειλε, τον θρόνο στον δικαιούχο Ιάσωνα (Εικόνα 10). Αρχικά η Μήδεια τον ξεγέλασε υπνωτίζοντάς τον, κι έπειτα έθεσε τις κόρες του σε κατάσταση παραισθήσεων, ώστε να σκοτώσουν τον πατέρα τους χωρίς να το γνωρίζουν.

Εικόνα 11: Η Μήδεια (αριστερά) με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη, με τον Τάλω πάνω σε άλογο. Πίσω του διακρίνεται η Μήδεια, να κρατάει μια πυξίδα με τα φάρμακα της. Αθηναϊκός ερυθρόμορφος κρατήρας 425-375 π.Χ. Ruvo, Museo Jatta.

Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο, η Μήδεια εξόντωσε με τα φάρμακά της τον Τάλω, τον χάλκινο γίγαντα που φύλαγε την Κρήτη (Εικόνα 11). Ο Τάλως ήταν ένα γιγαντιαίο πλάσμα από χαλκό, που συμβόλιζε, όπως πιστεύεται, τον τελευταίο απόγονο της χάλκινης περιόδου. Ο Δίας χάρισε τον Τάλω στην Ευρώπη ώστε να φυλάει την Κρήτη, διατρέχοντας την περίμετρο της 3 φορές την ημέρα, και ρίχνοντας πέτρες στα πλοία που πλησίαζαν το νησί. Ο μύθος αυτός πιθανότατα απηχεί τη μακροχρόνια ειρηνική περίοδο της Μινωικής Κρήτης.

Ο Τάλως, παρά τη μεγάλη δύναμή του είχε ένα αδύνατο σημείο, το αγγείο στον αστράγαλό του. Το αγγείο αυτό περιείχε 'ιχώρ' (ο χυμός που έρρεε στις φλέβες των θεών, το αίμα των θεών) που τον κρατούσε ζωντανό. Η Μήδεια έπεισε τον Τάλω ότι θα τού έδινε

ένα μυστικό φάρμακο που θα τον έκανε αθάνατο, εάν την άφηνε να σταματήσει στο νησί. Η Μήδεια όμως, αφού τον ξεγέλασε, τράβηξε την τάπα από το αγγείο στον αστράγαλό του και ο Τάλως αιμορράγησε μέχρι θανάτου.¹²² Αυτός ο μύθος μάς θυμίζει την ‘αχίλλεια πτέρνα’, δηλ. ένα άλλο τρωτό σημείο του ομηρικού ήρωα Αχιλλέα.

Εικόνα 12: Ο βασιλιάς της Κορίνθου Κρέοντας παρακολουθεί την κόρη του Γλαύκη που τρέχει να ‘βγάλει’ από πάνω της τον φλεγόμενο μανδύα της σε κοντινή πηγή. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος 2ος αιώνας μ.Χ.

Ο Πλούταρχος στον *Αλέξανδρο* αναφέρεται στο φάρμακο ‘νάφθα’, ως την ουσία που η Μήδεια χρησιμοποίησε στις τραγωδίες :

“...Είναι φυσικό, τότε, κάποιοι που επιθυμούν να φέρουν τον μύθο σε συμφωνία με την αλήθεια, θα πρέπει να πουν ότι η νάφθα είναι το φάρμακο που η Μήδεια χρησιμοποίησε στις τραγωδίες, όταν άλειψε το πέπλο και το στέμμα ...”.¹²³

Ο Πausanias περιγράφει μια κρήνη στην Κόρινθο, την ‘Κρήνη της Γλαύκης’, μέσα στην οποία έπεσε η Γλαύκη, κόρη του Κρέοντα και μέλλουσα γυναίκα τού Ιάσωνα, νομίζοντας ότι

¹²² Apollodorus. *The Library*. 1.141.

¹²³ Plutarch. *Lives. Alexander*. XXXV.5. “... τοῦτο φασιν εἶναι τοῦ τῆς Μηδείας φάρμακον ...”.

το νερό της κρήνης αυτής θα μπορούσε να είναι η θεραπεία απέναντι στα φάρμακα της Μήδειας (Εικόνα 12).¹²⁴

Μανδραγόρας & Μήκων: Αναφορές στα Ομηρικά έπη

Ο Ύπνος, φυσικός ή προκλητός, στα Ομηρικά έπη έχει ένα σημαντικό ρόλο. Σχετικά με τον ύπνο που μπορεί να προκληθεί, η πιο πρώιμη αναφορά στην Ελληνική αρχαιότητα για την ιατρική χρήση των φυτών και των ιδιοτήτων τους, έρχεται από τον Όμηρο.¹²⁵ Ωστόσο, σε ένα ειδώλιο της υστερομινωικής εποχής (Εικόνα 13.Α), που βρέθηκε από τον αρχαιολόγο Σπύρο Μαρινάτο (στην περιοχή Γάζι, στο Ηράκλειο Κρήτης), βλέπομε την παράσταση μιας θεότητας, που έφερε στεφάνη με καρφίδες που ομοιάζαν με τους κάλυκες της μήκωνος της υπνοφόρου (Εικόνα 13.Β). Το αγαλματίδιο αυτό από τερακόττα, γνωστό ως “θεά των μηκώνων”, αποτελεί μια ακόμη ένδειξη της χρήσης των υπνωτικών φυτών πολύ παλαιότερα από την αρχαϊκή εποχή.

Εικόνα 13: Α. Πήλινο ειδώλιο μινωικής θεότητας, που φέρει στεφάνη με στερεωμένες **Β.** καρφίδες – κάλυκες της μήκωνος της υπνοφόρου. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

¹²⁴ Pausanias. *Description of Greece*. Book II (Corinth). III. 6.

¹²⁵ J. Lougrigg. *Greek Medicine from heroic to the Hellenistic Age. A source book*.

Στην Οδύσσεια μπορεί να διαβάσει κανείς ότι το όπιο είναι ένα φάρμακο που ησυχάζει τις λύπες και τους θυμούς. Εκεί επίσης υπάρχει η μαρτυρία ότι η ουσία αυτή προέρχεται από ένα φυτό το οποίο φυτρώνει στην Αίγυπτο, μια ενδιαφέρουσα αναφορά, μια και η Μήκων η υπνοφόρος φέρεται καταγόμενη από την Μικρά Ασία.¹²⁶

Έτσι, διαβάζομε στην Οδύσσεια ότι η ωραία Ελένη προσφέρει στους μνηστήρες ένα ισχυρό φάρμακο, που τής το σύστησε η Πολυδάμνα από την Αίγυπτο, ένα φάρμακο το οποίο, αν αναμειχθεί με κρασί, εξαφανίζει την λύπη και τον θυμό, και μπορεί να κάνει κάποιον να ξεχάσει όλες τις νόσους:

*“...Κι εσθὺς βοτάνι στο κρασί, που γεύονταν τους ρίχνει, που καταλεί θλίψη κι’ οργή και λησμονιά μας φέρνει για κάθε πίκρα και καημό...Τέτοια μαγικοβότανα είχε κρυφά η Ελένη...Η Πολυδάμνα της τάδωκε στην Αίγυπτο...”.*¹²⁷

Ο Όμηρος ονομάζει αυτό το φάρμακο “νηπενθές”¹²⁸, μια λέξη που προέρχεται από το στερητικό πρόθεμα νη- και τη λέξη πένθος και σημαίνει: ο απαλλαγμένος πένθους, απενθής ή ο καταπραύνων το πένθος¹²⁹, πιθανώς διότι μπορούσε να κάνει τους καλεσμένους της Ελένης να ξεχνούν τη λύπη και το πένθος για το χαμό των συντρόφων τους που έπεσαν στη μάχη της Τροίας.

Στην Οδύσσεια διαβάζομε ότι ο Ερμής δίνει στον Οδυσσέα το “μώλυ”, το αντίδοτο για τα φάρμακα - μάγια της Κίρκης. Το μώλυ ήταν ένα φυτό που έβγαινε από το έδαφος με μαύρη ρίζα και ανθό σαν γάλα.¹³⁰

Αν και ο Όμηρος δεν αναφέρει το όνομα του φυτού, βάσει της περιγραφής του, όπως δίδεται από συγγραφείς, π.χ. από τον Θεόφραστο¹³¹ και τον Διοσκουρίδη, και σύμφωνα με

¹²⁶ J.Scarborough. *The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine*. In: *Drugs and Narcotics in History*. 4-23.

¹²⁷ Ομήρου *Οδύσσεια*. (Εμμετρη μεταφρ. Πανταζή Κοντομίχη). 4.220-231.

¹²⁸ Homer. *The Odyssey*. 4.221.

¹²⁹ *Λεξικό Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, Ι. Σταματάκου.

¹³⁰ Homer. *The Odyssey*. 10.302-306.

¹³¹ Theophrastus. *Enquiry into plants*. 9.15.7.

προλήψεις που σχετίζονται με τον μανδραγόρα, θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι το μώλυ ήταν ο μανδραγόρας.¹³²

Από την άλλη πλευρά όμως, υπάρχει μια άλλη θεωρία, σύμφωνα με την οποία το μώλυ σχετίζεται με το φυτό *Galanthus nivalis*, το οποίο περιέχει την αντιχολινεστεράση γαλανθαμίνη.^{133 134} Από τον Όμηρο ως τον 5^ο αιώνα π.Χ. υπάρχει μια αξιοσημείωτη έλλειψη αναφορών στην αρχαία Ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την μήκωνα και τον μανδραγόρα.¹²⁷ Εντούτοις, αυτό αλλάζει τα επόμενα χρόνια. Στα Ιπποκρατικά έργα υπάρχουν πολλές αναφορές σε αυτά τα φυτά, ενώ ο Θεόφραστος δίνει λεπτομερείς περιγραφές για τη συλλογή τους ή την παραγωγή του χυμού τους,¹³⁵ και καταγράφει την ικανότητα του μανδραγόρα να προκαλεί ύπνο.¹³⁶

Δεν θα ήταν άσχετο να αναφερθεί εδώ η ύπαρξη ενός θαμνώδους φυτού, που λέγεται φλόμος (αρχ. ελλην. : η φλόμος). Είναι γαλακτούχο και όπως αναφέρουν τα Λεξικά έχει ναρκωτικές ιδιότητες. Θα μπορούσε να ακούσει κανείς από ανθρώπους που ζουν κοντά σε ποτάμια την περιγραφή αλίευσης χελιών σε λακκούβες των ποταμών υπό την επήρεια του γαλακτούχου χυμού του φλόμου.

Υπνωτικά Φυτά: Αναφορές σε άλλους συγγραφείς

Ο Δημοσθένης στους *Κατά Φιλίππου* λόγους, έχει πολλά να πει για τη μοιρολατρική αδράνεια και απραξία των Αθηναίων, που ήταν και η κύρια αιτία για τα δεινά τους. Εν αντιθέσει, η επιτυχία του Φιλίππου οφειλόταν στην επάρκεια και την ετοιμότητά του. Έτσι, εστιάζει στην αντίθεση μεταξύ Φιλίππου που είναι σε εγρήγορση, και των Αθηναίων που μοιάζουν σαν να έχουν πιεί μανδραγόρα ή παρόμοια φάρμακα, και δεν μπορούν να

¹³² PG Kritikos, PS Papadaki. *The History of the poppy and of opium and their expansion in antiquity in the eastern Mediterranean. Part i.* Bulletin on Narcotics, 1967; 19:17-38.

¹³³ A. Plaitakis, R. Duvoisin. *Homer's moly identified as Galanthus.* In: *Nivalis (ed): Physiologic antidote to Stramonium Poisoning.* Clin Neuropharmacology 1981, 6: 1-5.

¹³⁴ Δετοράκης Εμμ., *Θηριακή Ιατρική*, 75(3), 254-261, 1999.

¹³⁵ Θεόφραστος. *Περί Φυτών Ιστορίας.* 9.8.8 & 9.9.1.

¹³⁶ Θεόφραστος. *Περί Φυτών Αιτιών.* 6: 4-5.

σηκωθούν από τον ύπνο.¹³⁷ Επίσης, στον *Περί του στεφάνου* λόγο, ο Δημοσθένης απευθύνει στον Αισχίνη το ειρωνικό ερώτημα: 'Γιατί δεν πίνεις ελλέβορο, γι'αυτά που λες;' (δηλαδή το βότανο που θεραπεύει την παραφροσύνη).¹³⁸

Ο **Πλάτωνας** στην *Πολιτεία* του γράφει ότι το κράτος πρέπει να κυβερνάται από τους πνευματικά χαρισματικούς φιλοσόφους, γιατί μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να διατηρηθεί η δικαιοσύνη στο κράτος. Στην παρατήρηση του Αδείμαντου ότι οι φιλόσοφοι θεωρούνται από πολλούς ως παράξενοι και άχρηστοι, ο Σωκράτης παραλληλίζει το κράτος με το πλοίο: Σ' ένα ακυβέρνητο πλοίο, καθένας από τους ναυτικούς διεκδικεί την αρχηγία του πλοίου, αντί να την αφήσουν στον πιο ικανό. Αντίθετα, εξουδετερώνουν τους πιο ικανούς ή τούς κοιμίζουν με μανδραγόρα ή τούς μεθούν, κι έτσι παίρνουν την κυβέρνηση του πλοίου στα χέρια τους ξοδεύοντας αλόγιστα τις προμήθειες, πίνοντας και γιορτάζοντας, και ταξιδεύουν όπως ταιριάζει σ' αυτούς.¹³⁹

Ο **Αριστοτέλης** στο έργο του *Περί Ύπνου και Εγρηγόρσεως*, αναφέρει όλες τις βρώσιμες και πόσιμες υπνωτικές ουσίες: μήκων, μανδραγόρας, οίνος, αίραι (Αίρα ή ήρα: το παράσιτο του σίτου).¹⁴⁰

Ο **Θεόφραστος** στο *Περί Φυτών Αιτιών*, αναφέρει ότι ο μανδραγόρας έχει υπνωτικές ιδιότητες αλλά, όταν δοθεί σε μεγάλες ποσότητες, είναι και θανατηφόρος.¹⁴¹ Στο *Περί Φυτών Ιστορίας*, ο Θεόφραστος αναφέρει τη διαδικασία συλλογής του μανδραγόρα και τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά.¹⁴²

Ο **Ξενοφώντας**, μέσω του χαρακτήρα του Σωκράτη στο *Συμπόσιο*, αποδέχεται την πόση οίνου, μια και ο οίνος, δροσιζοντας τις ψυχές κοιμίζει τις λύπες, 'όπως ο μανδραγόρας κοιμίζει τους ανθρώπους'.¹⁴³

¹³⁷ Δημοσθένης. *Orat. Philipics*. (Transl. Vince J.H.). 133.1.

¹³⁸ Demosthenes. *Orationes. Περί του στεφάνου*. Paragraph 268.

¹³⁹ Plato. *The Republic*. 488C.

¹⁴⁰ Aristoteles. *Parva Naturalia. Περί Ύπνου και Εγρηγόρσεως*. 456b.

¹⁴¹ Θεόφραστος. *Περί Φυτών Αιτιών*. 6: 4-5.

¹⁴² Θεόφραστος. *Περί Φυτών Ιστορίας*. 9.8.8 & 9.9.1.

¹⁴³ Xenophontis. *Opera Omnia. Tomus II: Convinium (Συμπόσιον)*. 2:24.

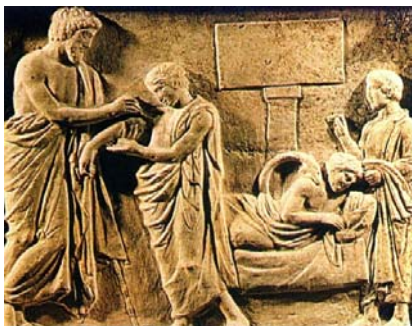
Η **Ιπποκρατική Συλλογή** διατηρεί αρκετά στοιχεία της ιατρικής χρήσης των φυτών, όπως π.χ. της μήκωνος και του μανδραγόρα. Ο **Ιπποκράτης** γνώριζε τις υπνωτικές αλλά και τις αναλγητικές τους ιδιότητες, όπως θα δούμε με λεπτομέρεια παρακάτω στο κεφάλαιο “Η αντιμετώπιση του πόνου στην Ιπποκρατική Συλλογή”.

Το Μυστικό της “Εγκοίμησης” στα Ασκληπιεία

Ο Ασκληπιός ήταν θεός της Ιατρικής στην Ελληνική Μυθολογία. Σύμφωνα με τον μύθο, ήταν γιος του Απόλλωνα και μιας κοινής θνητής, της Κορωνίδας. Ο Ασκληπιός μεγάλωσε στο Πήλιο, στη σπηλιά του Χείρωνα, όπου έμαθε να θεραπεύει τις αρρώστιες και τις πληγές. Γρήγορα η φήμη του Ασκληπιού ως θεραπευτή έγινε γνωστή. Όμως θέλησε να αναστήσει και πεθαμένους, και αυτό ο Δίας το θεώρησε ως ύβρη και σκότωσε τον Ασκληπιό. Ο Απόλλωνας, θρηνώντας για τον γιό του, θέλησε να εκδικηθεί, αλλά μη μπορώντας να τα βάλει με τον πατέρα του, σκότωσε τους Κύκλωπες, οι οποίοι έφτιαχναν τα αστροπελέκια τού Δία.¹⁴⁴

Η λατρεία του Ασκληπιού γινόταν στα ιερά του, τα Ασκληπιεία, που υπήρχαν σε όλο τον Ελλαδικό χώρο κατά την αρχαιότητα, και ήταν κτισμένα σε περιοχές όμορφες και με καλό κλίμα. Η ακμή τους ήταν από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι την ελληνιστική περίοδο. Στα ιερά αυτά η θεραπεία συνδυάζε τη σωματική και φυσική άσκηση με τη δίαιτα, τη νηστεία, τον καθαρό αέρα και τον ήλιο, καθώς και περιπάτους σε ιερούς χώρους, ώστε να ξεκουράζεται το πνεύμα τού ασθενούς (Εικόνα 14).

Εικόνα 14: Η θεραπεία του Αρχινούου, από τον θεραπευτή Αμφιάραχο. 375 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

¹⁴⁴ Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 2^{ος}: Οι Θεοί. Ασκληπιός. 213-217.

Η θρησκευτική πίστη ήταν αρωγός στη θεραπεία. Ένα σχετικό παράδειγμα φαίνεται στην “εγκοίμηση”, δηλαδή τη διαδικασία, κατά την οποία οι ασθενείς κοιμόνταν σε ιερούς χώρους ώστε να δεχτούν ένα αποκαλυπτικό όνειρο, για θεραπευτικούς σκοπούς¹⁴⁵ (Λεξικό της αρχαίας Ελληνικής Liddel -Scott).

Στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου υπήρχε ένας ιερός χώρος, που λειτούργησε ως ιερό εγκοιμητήριο, όπου ο άρρωστος περνούσε μέσα από ένα διάδρομο, κάτω από τον περίφημο Θόλο. Αφού γινόταν η προετοιμασία με νηστείες, διαλογισμούς, ξεκούραση του σώματος αλλά και του πνεύματος, ο ασθενής έμπαινε στη διαδικασία της εγκοίμησης. Ο ύπνος αυτός θα οδηγούσε σ’ ένα αποκαλυπτικό όνειρο, όπου ο θεός θα καθοδηγούσε τον ασθενή στη θεραπεία του.

Ο Πausανίας, περιγράφει στον Θόλο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου ένα έργο του Πausία, διάσημου ζωγράφου από την Σικυώνα, που απεικονίζει τον Έρωτα και την Μέθη να πίνει από μια ‘υάλινη φιάλη’.¹⁴⁶

Εικόνα 15: Κατασκευή που αναπαριστάει ανοικτό ανθό, στον διάκοσμο της οροφής του Θόλου του Ασκληπιείου της Επιδαύρου. Αρχαιολογικό Μουσείο Επιδαύρου.

Ένα ενδιαφέρον αρχαιολογικό εύρημα είναι μια διακοσμητική λεπτομέρεια που ομοιάζει με άνθος μήκωνος, πάνω στον διάκοσμο του μαρμάρινου ταβανιού του Θόλου (Εικόνα 15). Το εύρημα αυτό, σε συνδυασμό με την περιγραφή της Μέθης, μάς οδηγεί στην

¹⁴⁵ Strabo. *The Geography of Strabo*. 11.7.1 & 16.2.35.

¹⁴⁶ Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*. 2.27.3.

υπόθεση ότι ο συμβολικός αυτός διάκοσμος μπορεί να σχετίζεται με τη διαδικασία της “εγκοίμησης”, μέσω ενός ύπνου που μπορεί να μην ήταν απόλυτα φυσικός, αλλά προκλητός.¹⁴⁷

Ο “ΥΠΝΟΣ” ΣΤΟΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗ

Το φιλοσοφικό θέμα του “ύπνου” αναλύθηκε εκτεταμένα, όπως είδαμε, από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς (φιλοσόφους κυρίως).

Ο Ιπποκράτης προσέγγισε αυτό το θέμα από τη σκοπιά του φυσιολόγου. Παρατήρησε ότι κατά τη διάρκεια του ύπνου το σώμα δεν αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά ερεθίσματα, και η ψυχή, στην παροδική κατάσταση έλλειψης των αισθήσεων, όχι μόνο διατηρεί τις λειτουργίες της, αλλά και αναλαμβάνει τον έλεγχο των σωματικών λειτουργιών. Στο έργο του *Περί Ενυπνίων* διαφοροποιεί σαφώς την κατάσταση του ύπνου από την άγρυπνη κατάσταση, δηλώνοντας ότι το σώμα, όταν κοιμάται, δεν έχει αντίληψη, ενώ η ψυχή, όταν είναι σε εγρήγορση, ακόμη και όταν κοιμάται το σώμα, έχει τη γνώση όλων των πραγμάτων, βλέπει ό,τι είναι ορατό, ακούει ό,τι είναι ακουστό, βαδίζει, αγγίζει, αισθάνεται πόνο, θυμάται. Με λίγα λόγια, όλες οι λειτουργίες του σώματος και της ψυχής εκτελούνται από την ψυχή κατά τη διάρκεια του ύπνου. Επίσης, ο Ιπποκράτης θεωρεί σοφό αυτόν που μπορεί να ερμηνεύσει αυτή την κατάσταση:¹⁴⁸

“...Γιατί το σώμα, όταν κοιμάται, δεν αισθάνεται τίποτε, ενώ η ψυχή, όντας άγρυπνη, έχει γνώση των πάντων: βλέπει τα ορατά, ακούει τα ακουστά, βαδίζει, φαίνει, λυπάται, σκέφτεται, μέσα στον μικρό χώρο όπου βρίσκεται: όλα όσα αποτελούν λειτουργίες του

¹⁴⁷ Askitopoulou, Helen et al. *Surgical Cures under Sleep Induction in the Asclepieion Epidaurus*. In: *The History of Anesthesia: Proceedings of the 5th International Symposium on the History of Anesthesia*. International Congress Series 1242 (2002): 11-17.

¹⁴⁸ “...Το μεν γαρ σώμα καθεύδον ουκ αισθάνεται, η δ’εγρηγορούσα γινώσκει, καθορήται τα ορατά και διακούει τα ακουστά, βαδίζει, φαίνει, λυπέεται, ενθυμέεται, εν ολίγω εούσα, οκόσαι του σώματος υπηρεσίαι ή της ψυχής, ταύτα πάντα η ψυχή εν τω ύπνω διαπρήσεται. Όστις ουν επίσταται κρίνειν ταύτα ορθώς, μέγα μέρος επίσταται σοφής...”.

σώματος ή της ψυχής, τα εκτελεί, όλα, κατά την διάρκεια του ύπνου η ψυχή. Όποιος λοιπόν μπορεί όλα αυτά να τα ερμηνεύει σωστά, αυτός κατέχει ένα μεγάλο μέρος σοφίας...”.¹⁴⁹

Παρ’ όλα αυτά ο Ιπποκράτης αναφέρεται στον φυσικό ύπνο και όχι στον προκαλούμενο από φάρμακα. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί ίσως από το γεγονός ότι ο ίδιος δεν εφάρμοζε τη χειρουργική, που την άφηνε για τους άλλους πρακτικούς (και αυτό ίσως δείχνει τις βάσεις της εξειδίκευσης σε διάφορους τομείς), όπως φαίνεται στον Όρκο:¹⁵⁰

“...Δεν θα εγχειρίσω ούτε και άνθρωπο που υποφέρει από πέτρα □ έργα τέτοια θα τα αφήνω σε ανθρώπους που είναι σ’ αυτά εξασκημένοι...”.¹⁵¹

Αυτό το γεγονός της αποχής του Ιπποκράτη από τη ‘χρήση του μαχαιριού’ θα μπορούσε να εξηγήσει το ότι δεν υπάρχουν αναφορές στα έργα του σχετικά με τη χρήση υπναγωγών φυτών ή οπίου για την αντιμετώπιση του οξέος χειρουργικού πόνου. Εντούτοις, ο Ιπποκράτης, όπως είπαμε, γνώριζε τις ιδιότητες αυτών των φυτών και συχνά τα χρησιμοποιούσε στην αντιμετώπιση του παθολογικού πόνου, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Στο έργο *Περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων*, συναντούμε το επίθετο “υπνηρός”, που σημαίνει: “ο υπό του ύπνου κατεχόμενος” [Λεξικό Liddell – Scott]. Εκεί ο Ιπποκράτης περιγράφει ότι στον ιδιαίτερο χαρακτήρα ενός τόπου, αντιστοιχεί και η σωματική κατασκευή αλλά και ο χαρακτήρας των κατοίκων του. Έτσι, όπου η γη είναι παχιά, μαλακή και με άφθονα νερά και με πηγές κοντά στην επιφάνεια τού εδάφους, ώστε τα νερά να είναι ζεστά το καλοκαίρι και κρύα το χειμώνα, οι άνθρωποι είναι παχύσαρκοι αλλά και δειλοί, με υπνηλία και νωθρότητα:¹⁵²

“...Εύκολα διακρίνει κανείς σ’ αυτούς τους ανθρώπους μια νωθρότητα και μια υπνηλία...”.¹⁵³

¹⁴⁹ Ιπποκράτης. *Περί Διαίτης Το Τέταρτον ή Περί Ενυπνίων*. Τμήμα 86.

¹⁵⁰ “...Ου τεμέω δε ουδέ μην λιθιώντας, εκχωρήσω δε εργάτησιν ανδράσι πρήξιος τήσδε ...”.

¹⁵¹ Ιπποκράτης. *Ιατρική Νοσολογία και Δεοντολογία*. Όρκος.

¹⁵² “... το τε ράθυμον και το **υπνηρόν** εστιν εν αυτέοισιν ιδείν ...”.

¹⁵³ Ιπποκράτης. *Ιατρική θεωρία και πράξη*. (μετάφρ., εισαγ., σχόλ. Λυπουρλής Δ). Γενική εισαγωγή.

Το επίθετο “υπνώδης-ες” σημαίνει: υπνηλός, νυσταλέος [Λεξικό Liddell-Scott]. Στο *Περί Οδοντοφυΐης* δηλώνεται ότι ‘τα παιδιά που έχουν κόπρανα με άπεπτο φαγητό αναμεμειγμένα με αίμα, όταν κάνουν πυρετό, είναι υπνηλικά’:

*“... Τα πολλάκις παρηθεύοντα δίαιμον και άπεπτον κατά κοιλίην, πλείστα των εν πυρετώ υπνώδεα ...”.*¹⁵⁴

Στο έργο *Περί Χυμών* ο Ιπποκράτης αναφέρει ότι στα ψυχικά συμπτώματα είναι μεταξύ άλλων η κατάχρηση στο φαγητό, στο ποτό, στον ύπνο και στην εγρήγορση, προς χάρη συγκεκριμένων παθών.¹⁵⁵

Στους *Αφορισμούς* υπάρχουν πολλές αναφορές για τον ύπνο σε σχέση με την ασθένεια. Στην πρόγνωση μιας νόσου, ένα σημαντικό βοηθητικό εργαλείο για να καθοριστεί αν μια ασθένεια είναι θανάσιμη ή όχι, είναι ο ύπνος, αφού οι Ιπποκρατικοί ιατροί δηλώνουν ότι η νόσος, στην οποία ο ύπνος προκαλεί πόνο, είναι θανάσιμη, αλλά, αν ο ύπνος έχει ευεργετική επίδραση σε αυτή, τότε δεν είναι θανάσιμη:

“...Αν ο ύπνος προκαλεί βλάβη στον άρρώστο, τότε η αρρώστια είναι θανατηφόρα· αν του προκαλεί ωφέλεια, δεν είναι θανατηφόρα...”

“... Εν ω νοσήματι ύπνος πόνον ποιέει, θανάσιμον· ην δ ύπνος ωφέλη ου θανάσιμον...”

Ομοίως, σε προγνωστικό επίπεδο, όταν ο ύπνος τερματίζει ένα παραλήρημα, αυτό είναι ένα καλό σημείο:

“...Η διακοπή του παραληρήματος του αρρώστου με τον ύπνο είναι ένα καλό προγνωστικό σημείο...”

“...Όκου παραφροσύνην ύπνος παύει, αγαθόν...”,

ενώ ο ύπνος αλλά και η αγρυπνία σε υπερβολικό βαθμό είναι και τα δύο κακά συμπτώματα:

“...Ο ύπνος και η αγρυπνία, όταν υπερβαίνουν τη συνήθη διάρκεια, έχουν κακή πρόγνωση...”

¹⁵⁴ Hippocrates. *Prognostic*. 17.

¹⁵⁵ Hippocrates. *Humours*. Section IX.

“...Ύπνος, αγροπνίη, αμφοτέρα του μετρίου μάλλον γενόμενα, κακόν...”.¹⁵⁶

Υπάρχουν πολλά επίθετα που προσδιορίζουν τον ύπνο, για να δώσουν έμφαση στα χαρακτηριστικά του: ‘ταραχώδης’ (ταραγμένος ύπνος, που ανήκει στα μη ευνοϊκά συνοδά συμπτώματα του πυρετού)¹⁵⁷, ‘πάννουχος’ (ολονύκτιος ύπνος, που εξαφανίζει τα συμπτώματα της νευρικής υπερδιέγερσης),¹⁵⁸ ‘πονηρός’ (χαρακτηρίζεται έτσι ο ανθυγιεινός ύπνος, που εκτείνεται πέρα από το ένα τρίτο της ημέρας)¹⁵⁹, ‘μακρύς’, ‘ηδύς’ (γλυκός).¹⁶⁰

161

¹⁵⁶ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 2. 1-3.

¹⁵⁷ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 223.

¹⁵⁸ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 473.

¹⁵⁹ Ιπποκράτης. *Κωακαί Προγνώσεις*. 487.

¹⁶⁰ Hippocrates. *Regimen 1-3*. Section 71.

¹⁶¹ *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης* Ι. Σταματάκου.

Πόνος & Αναλγησία

ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Ησίοδος στη Θεογονία του περιγράφει ότι η Νύκτα γέννησε μεταξύ άλλων τον Ύπνο, τον Θάνατο και την Έριδα. Παιδιά της Έριδας είναι και ο Πόνος και η Λήθη.

Η ερμηνεία του πόνου στα αρχαία Ελληνικά κείμενα είναι πολυδιάστατη. Σημαίνει τόσο τον σωματικό πόνο, τον κόπο, την εργασία, όσο και τον ψυχικό πόνο. Αυτό διαφαίνεται από την πληθώρα λέξεων που χρησιμοποιούνται από τους αρχαίους συγγραφείς προκειμένου να εκφράσουν κάποια μορφή πόνου.

Κάποιες από αυτές τις λέξεις, που σημαίνουν “πόνος” και τις συναντούμε σε πολλά αρχαία Ελληνικά κείμενα, είναι:

α) τα ουσιαστικά: ‘άλγημα’ (αίσθημα άλγους, οδυνηρό αίσθημα), ‘άλγησις’ (αίσθηση πόνου), ‘άλγος’ (πόνος, σωματικός ή ψυχικός), ‘άχος’ (πόνος, λύπη, άλγος), ‘λύπη’ (πόνος είτε του σώματος, είτε της ψυχής), ‘οδύνη’ (σωματικός ή ψυχικός πόνος), ‘περιωδυνία’ (υπερβολική οδύνη), και φυσικά και η λέξη ‘πόνος’, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα και συναντάται στα κείμενα συχνότερα σε σχέση με τις υπόλοιπες λέξεις, και σημαίνει σωματικό κόπο, μόχθο, εργασία, βάσανα, αλλά και ψυχικό πόνο, λύπη, θλίψη, άλγος.

β) Επίσης υπάρχουν επίθετα (παράγωγα ή σύνθετα), προκειμένου να δοθεί έμφαση στην αίσθηση του πόνου, όποια έννοια κι αν έχει μέσα στα κείμενα: ‘αλγεινός’ (ο προξενών άλγος), ‘διαλγής’ (ο προξενών μέγα άλγος), ‘λυπηρός’ (οδυνηρός, θλιβερός, αλγεινός), ‘πολύπονος’ (ο πολύ πονών, πολλούς κόπους καταβάλλων), ‘πολυώδυνος’ (ο πολλές οδύνας έχων, πολλές οδύνας επιφέρων).

γ) Αντίστοιχα ρήματα είναι: ‘αλγέω’ (αισθάνομαι σωματικό ή ψυχικό πόνο), ‘αλγύνω’ (προξενώ πόνο, λυπώ, θλίβω), ‘καταλγέω’ (αισθάνομαι ισχυρό πόνο), ‘οδάξω’ (αισθάνομαι πόνο δηκτικό), ‘υπεραλγέω’ (αισθάνομαι υπερβολικό άλγος), και φυσικά το ρ. ‘πονέω’.

δ) Επίσης και οι παρακάτω λέξεις είναι σχετικές με το ‘άλγος’: ‘αλγεσίδωρος’ (προέρχεται από το άλγος + δώρον, και σημαίνει: ο δωρούμενος άλγη, δηλ. αυτός που προξενεί πόνους), ‘αλγηδών’ (αίσθημα πόνου), ‘συναλγηδών’ (συμμετοχή στη θλίψη ή στους πόνους των άλλων).

Εκτός όμως από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν πόνο, υπάρχουν και λέξεις που σημαίνουν ανακούφιση από τον πόνο ή έλλειψη πόνου: ‘αλυτία’ (έλλειψη λύπης, πόνου), ‘ανάλγητος’ (άνευ άλγους), ‘αναλγησία’ (η μη αίσθηση άλγους), ‘ανώδυνος’ (ο απαλλαγμένος οδύνης), ‘ανωδυνία’ (έλλειψη οδύνης), ‘απάλγησις’ (η παύση του άλγους), ‘άπονος’ (άνευ πόνου, μόχθου, ο μη κοπιάζων), ‘νηπενθής’ (προέρχεται από το νη + πένθος και σημαίνει ο απαλλαγμένος πένθους, λύπης), ‘νωδυνία’ (ανακούφιση από τους πόνους), ‘παυσίλυπος’ (ο καταπαύων τη λύπη ή τον πόνο).¹⁶²

ΟΥΣΙΕΣ ΜΕ ΑΝΑΛΗΤΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟΝ ΌΜΗΡΟ

Εκτός από το “νηπενθές” της Ελένης που έπαυε τη λύπη και τον ψυχικό πόνο, όπως είδαμε προηγουμένως, στα Ομηρικά έπη περιγράφονται και αναλγητικά φάρμακα, είτε για τον θεόσταλτο πόνο που θεραπευόταν πάλι με θεϊκή παρέμβαση, είτε για τον πόνο που προέρχεται από τραυματισμό. Έτσι συναντούμε “οδυνήφατα” φάρμακα, όπως αυτά που χρησιμοποίησε ο Παιήων, ο ιατρός των θεών που θέραπευσε τον Άρη.¹⁶² Στην πέμπτη ραψωδία της *Ιλιάδας* του Ομήρου υπάρχει αφήγηση σχετικά με τις πληγές των θεών που δέχονταν, όταν εμπλέκονταν στις μάχες των θνητών. Εκεί ο ποιητής διαχωρίζει το τραύμα των θεών από το τραύμα των θνητών, και τοποθετεί τον Παιήωνα ως θεραπευτή των θεών. Στο ίδιο έπος συναντούμε την τοποθέτηση στις πληγές καταπραϋντικών βοτανικών για την επούλωση των τραυμάτων της μάχης (Εικόνα 16), όπως αυτά που χρησιμοποιούσαν οι

¹⁶² Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης Ι. Σταματάκου.

¹⁶² Homer. *The Iliad*. 5.401, 900.

μαθητές του Κενταύρου Χείρωνα, ένας εκ των οποίων ήταν ο Αχιλλέας¹⁶³, και οι ιατροί Ποδαλείριος και Μαχάων,¹⁶⁴ που είναι γιοί του Ασκληπιού.

Μια περιγραφική σκηνή υπάρχει στην *Ιλιάδα*, όπου ο Πάτροκλος περιποιήθηκε το τραύμα του Ευρύπυλου, που προκλήθηκε από βέλος, τοποθετώντας πάνω στην πληγή μια πικρή ρίζα, για να καταπραΰνει τους πόνους:¹⁶⁵

“...Ευτός τού βγάξει ο Πάτροκλος τη σουβλερή σαγίτα απ' το μερί με το μαχαίρι του, το μαύρο γαίμα πλένει με χλιό νερό, και πάνω απίθωσε πικρή πονοκοιμήτρα ρίζα, στο χέρι αφού την έτριψε, και σταματά τους πόνους...”.¹⁶⁶

Εικόνα 16: Ο Αχιλλέας φροντίζει το τραύμα του Πατρόκλου. Αττικός ερυθρόμορφος κύλικας, 400 π.Χ. Altes Museum, Berlin.

ΤΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ ΣΤΗΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Οι Ιπποκρατικοί ιατροί ανέπτυξαν ένα ευρύ λεξιλόγιο για την περιγραφή του πόνου, στο οποίο τα φυσικά και ηθικά στοιχεία συχνά αλληλοεπικαλύπτονται.

¹⁶³ Homer. *The Iliad*.11. 830-835.

¹⁶⁴ Homer. *The Iliad*.11. 510-515.

¹⁶⁵ Homer. *The Iliad*. 11.845-847: “...επὶ δὲ ἴκταν βίλε πικρὸν χερσὶ διατρῆψας ὀδονόφατον...”

¹⁶⁶ Ομήρου, *Ιλιάδα*. (Μετάφρ. Καζαντζάκη Ν, Κακριδή Ι.Θ). 11.845-847.

Πίνακας 3: Οι πιο συχνά χρησιμοποιούμενες λέξεις που σημαίνουν πόνο, τα παράγωγά τους, και κάποια έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής μέσα στα οποία υπάρχουν*

Λέξεις που σημαίνουν 'πόνος'	Παράγωγα	Γραμματικός τύπος - Ετυμολογία	Έργα Ιπποκρατικής Συλλογής
'άλγος' (14)	'άλγημα' (194)	Ουσιαστικό	Επιδημιών (81)
	'αλγηδών' (13)	Ουσιαστικό	Κωακαί Προγνώσεις (88)
	'αλγεινός' (2)	Επίθετο	
	'αλγέω' (185)	Ρήμα	Προρρητικός (38)
	'αλγήσας' (4)	Μετοχή αορίστου του ρήματος 'αλγέω'	
	'προαλγήσας' (4)	Μετοχή αορίστου του ρήματος 'προαλγέω' (σύνθ. από την πρόθεση 'προ' και το ρήμα 'αλγέω')	
	'αναλγησία':	Ουσιαστικό, προέρχεται από το ρ. 'αλγέω' (ουσ. 'άλγος') και το στερητικό πρόθεμα 'α-, αν-'	
	'ανάλγητος' (3)	Επίθετο, προέρχεται από το ρ. 'αλγέω' και το στερητ. πρόθεμα 'α-, αν-'	
	'αναλγέα' (1)	Ουδέτερο πληθυντικού του επιθέτου 'αναλγής - ές'', που προέρχεται από	

* Σε αγκύλες (...) υπάρχει ο αριθμός των συνολικών εμφανίσεων των αντίστοιχων λέξεων στην Ιπποκρατική Συλλογή. Οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις δίδονται στο μονοτονικό σύστημα

		τη λέξη 'άλγος' και το στερητ. πρόθεμα 'α-, αν-'	
'οδύνη' (772)	'οδυνάω' (51)	Ρήμα	Επιδημιών (180)
	'οδύνημα' (5)	Ουσιαστικό	Περί Νουσών (I-III) (141)
	'οδυνηρός' (2)	Επίθετο	Γυναικείων (I-III) (116)
	'οδυνώδης' (54)	Επίθετο	Περί Των Εντός Παθών (69)
	'επώδυνος' (53)	Επίθετο, σύνθετο από την πρόθεση 'επί' και το ουσιαστ. 'οδύνη'	
	'ανώδυνος' (50)	Επίθετο, σύνθετο από το στερητ. πρόθεμα 'α-, αν-' και το ουσιαστ. 'οδύνη'	
'πόνος' (498)	'πονέω' (224)	Ρήμα	Επιδημιών (112) Αφορισμοί (28) Κωακαί Προγνώσεις (84)

Υπάρχουν αρκετές αναφορές μέσα στα Ιπποκρατικά έργα για την περιγραφή ή τη διαφορική διάγνωση μεταξύ επώδυνων καταστάσεων.

Οι λέξεις (και τα παράγωγά τους) που χρησιμοποιούνται συχνότερα είναι το "άλγος", το "άλγημα", η "οδύνη" και ο "πόνος" (Πίνακας 3). Κάποιες από αυτές χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα στην ιατρική ορολογία, ενώ επίσης έχουν δοθεί ως δάνειο και σε άλλες γλώσσες.

Πίνακας 4: Σύνθετες λέξεις με βασική ρίζα το ουσιαστ. ‘άλγος’ ή το ρ. ‘αλγέω’ μέσα στην Ιπποκρατική Συλλογή*

Σύνθετες λέξεις	Πρόέλευση	Έργα Ιπποκρατικής Συλλογής
‘γονυαλγία’ (2)	Από τη λέξη ‘γόνυ’ και το ρήμα ‘αλγέω’	Επιδημιών (2)
‘διαλγής’ (1)	Από την πρόθεση ‘δια’ και το ‘άλγος’	Περί Νουσών (I-III) (1)
‘καρδιαλγία’ (23)	Από τη λέξη ‘καρδία’ και το ρ. ‘αλγέω’	Επιδημιών (11) Κωακαί Προγνώσιες (8) Προρρητικός (3)
‘κεφαλαλγία’ (63)	Από τη λέξη ‘κεφαλή’ και το ρ. ‘αλγέω’	Κωακαί Προγνώσιες (31) Προρρητικός (16) Επιδημιών (7)
‘οσφυαλγία’ (6)	Από τη λέξη ‘οσφύς’ και το ρ. ‘αλγέω’	Κωακαί Προγνώσιες (5) Προρρητικός (1)
‘υστεραλγία’ (1)	Από τη λέξη ‘υστέρα’ και το ρ. ‘αλγέω’	Περί Διαιτής Οξέων (1)

Στα Ιπποκρατικά κείμενα, το “άλγος” αντιπροσωπεύει ένα γενικό τύπο πόνου που αφορά σε όλο το σώμα, ο οποίος είναι παρατεταμένος, και συχνά επανεμφανίζεται.¹⁶⁷ Το “άλγημα” επίσης χρησιμοποιείται για ένα πιο γενικό τύπο πόνου, όπως π.χ. τον χρόνια οσφυϊκό πόνο (‘τα κατ’ οσφύν χρόνια αλγήματα’), ή τον πόνο στους πήχεις (‘πηχέων αλγήματα’), ή χρησιμοποιείται για τη διαφορική διάγνωση μεταξύ διαφόρων τύπων

* Σε αγκύλες (...) υπάρχει ο αριθμός των συνολικών εμφανίσεων των αντίστοιχων λέξεων στην Ιπποκρατική Συλλογή. Οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις δίδονται στο μονοτονικό σύστημα

¹⁶⁷ Rey R. *The History of Pain*. 20-23.

κεφαλαλιών.¹⁶⁸ Από τη λέξη “άλγος” και το ρ. “αλγέω” προκύπτει μια πληθώρα σύνθετων λέξεων μεταξύ των οποίων και η ‘κεφαλαλία’ (Πίνακας 4).

Με τη λέξη “οδύνη” περιγράφεται ο οξύς, καλά εντοπισμένος πόνος, όπως επίσης και ο έντονος ψυχικός πόνος.¹⁶⁹ Στο *Επιδημιών* περιγράφεται οδύνη στα αριστερά πλευρά: ‘πλευρού οδύνη αριστερού’ ή ‘οδύνη δεξιού υποχονδρίου’.^{170 171}

Η σύνθετη λέξη “επώδυνος” χρησιμοποιείται για να περιγράψει πόνο σε περιοχή ενός σώματος, όπως π.χ. ‘επώδυνο διάστρεμμα πίσω από το μεγάλο δάκτυλο’:

“...στρέμμα κάτω μεγάλου δακτύλου έλαβεν· εφλέγμηνε, και επώδυνος ήν...”¹⁷²

Ο “πόνος”, όρος που υπάρχει ακόμη και σήμερα, αρχικά στα Ομηρικά έπη σήμαινε κόπος και εργασία. Αυτή η σημασία ίσως προέκυψε από την προσωποποίηση του Πόνου και των Αλγέων, ως τέκνων της ‘σκληρόκαρδης’ θεάς Έριδας στην Ελληνική μυθολογία.¹⁷³ Πολύ αργότερα, οι συνέπειες της στενοχώριας και του κόπου περιγράφηκαν ως πόνος, όπου στη συγκεκριμένη περίπτωση σήμαινε σωματικό πόνο.¹⁷⁴ Ο Ιπποκράτης χρησιμοποίησε αυτή τη λέξη για να περιγράψει τον σωματικό πόνο που προκύπτει από μια ασθένεια, όπως π.χ. πόνο στις αρθρώσεις:

“...ες τα άρθρα πόνοι εγγίνονται...”¹⁷⁵

Οι λέξεις “πόνος” και “άλγος” υποδηλώνουν επίσης ένα πιο γενικό τύπο πόνου, όπως π.χ. πόνο στην κοιλιά με αίσθημα βάρους “...κατά δε κοιλίην βάρως μετά πόνου...”, συνεχή επώδυνο πυρετό

“...πυρετός οξύς, ξυνεχής μετά πόνου...”

ή υγρές και επώδυνες οφθαλμικές φλεγμονές

¹⁶⁸ Hippocrates. *Prorrhetic I-II*. I §100 & I, §114 & II, §30.

¹⁶⁹ Rey R. *The History of Pain*. 20-23.

¹⁷⁰ Hippocrates. *Epidemics 2*. Section 3, § 3.

¹⁷¹ Hippocrates. *Epidemics I*. Case XII.

¹⁷² Hippocrates. *Epidemics 5*. § 75.

¹⁷³ Hesiod. *Theogony*. (Transl. Evelyn-White HG). II. 226-7.

¹⁷⁴ Hoffman JB. *Etymologisches Wörterbuch Des Griechischen*.

¹⁷⁵ Hippocrates. *Aphorisms*. IV. XLIV.

“...οφθαλμιαί υγραί, μακροχρόνιαι, μετά πόνων...”.¹⁷⁶

Ο “ΠΟΝΟΣ” ΩΣ ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΡΟΓΝΩΣΤΙΚΟ ΜΕΣΟ

Ο Ιπποκράτης ήταν ο πρώτος ιατρός που έδωσε λογική ερμηνεία στην έννοια του πόνου και τον χρησιμοποίησε ως πολύτιμο εργαλείο στη διάγνωση και στην πρόγνωση, θεωρώντας τον σε σχέση με τη σφαιρική κλινική εικόνα του ασθενούς, και όχι σαν απομονωμένο σύμπτωμα. Χρησιμοποίησε επίσης τα κλινικά χαρακτηριστικά του πόνου ως σημαντικές εκδηλώσεις μέσα στη διαδικασία της ασθένειας και ως μείζον μέσο, για να περιγράψει την πρόγνωση και τη σοβαρότητα μιας ασθένειας. Υπάρχουν πολλές αναφορές μέσα στα Ιπποκρατικά κείμενα που μαρτυρούν όλα τα παραπάνω: Για παράδειγμα, ο Ιπποκράτης παρατήρησε τη στιγμή της έναρξης του πόνου, για να αποσαφηνίσει την πορεία της παθολογικής διαδικασίας:¹⁷⁷

“...Ο πόνος και ο πυρετός εμφανίζονται συνηθέστερα στο στάδιο σχηματισμού του πόνου, παρά μετά τον σχηματισμό...”.¹⁷⁸

Υπάρχει επίσης ένα άλλο παράδειγμα ενός ασθενούς με φυματίωση στο έργο *Επιδημιών*, όπου αναφέρεται ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων ο φάρυγγας ήταν επώδυνος εξαρχής:

“... Φάρυγγες δε τοίσι πλείστοισι τούτων εξ αρχής και δια τέλεος επώδυνον είχαν...”.¹⁷⁹

Όταν δύο διαφορετικοί από πλευράς ανατομικής περιοχής ευδιάκριτοι πόνοι υπήρχαν ταυτόχρονα, ο Ιπποκράτης συσχέτισε τον πιο έντονο πόνο με την πιο σοβαρή μορφή ασθένειας, αφού ο σφοδρότερος επισκιάζει τον άλλο:

“...Όταν δύο πόνοι παρουσιάζονται συγχρόνως, αλλά όχι στο ίδιο μέρος του σώματος, τότε ο ισχυρότερος αμαυρώνει τον άλλον...”.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Hippocrates. *Epidemics III*. Case III, line 90 & case VI, lines 126-27 & Constitution, section VII.

¹⁷⁷ “... Περί τας γενέσις του πόνου οι πόνοι και οι πυρετοί ξυμβαίνουσι μάλλον, ή γενομένου...”.

¹⁷⁸ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 2.47.

¹⁷⁹ Hippocrates. *Epidemics I*. 1st Constitution, section II.

¹⁸⁰ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 2.46.

“... Δύο πόνων άμα γινομένων μη κατά τον αυτόν τόπον, ο σφοδρότερος αμαρροί τον έτερον...”.

Η ανατομική εντόπιση του πόνου ήταν επίσης ένα σημαντικό διαγνωστικό σημείο. Για παράδειγμα, στα *Προγνωστικά*, ο πόνος που συνοδευόταν από ταχύπνοια, ήταν ενδεικτικός πάθησης στον θώρακα:

“...Γρήγορη αναπνοή σημαίνει πόνο ή φλεγμονή στις περιοχές πάνω από το διάφραγμα...”

“...Πνεύμα δε πυκνόν μεν εόν πόνον σημαίνει ή φλεγμονήν εν τοίσιν υπέρ των φρένων χωρίοισι ...”.¹⁸¹

Επίσης στους *Αφορισμούς* σημειώνεται ότι οι πόνοι και τα οιδήματα στην κοιλιά είναι λιγότερο σοβαρά, όταν είναι επιφανειακά, και περισσότερο σοβαρά, όταν είναι περισσότερο βαθιά:¹⁸²

“...Οι επιπολής κοιλιακοί πόνοι έχουν μικρότερη ένταση, σε σύγκριση με τους εν τω βάθει, που είναι δυνατοί...”.¹⁸³

Ειδικά χαρακτηριστικά του πόνου, όπως η διάρκεια, η ένταση, η εντόπιση, το βάθος, ερευνήθηκαν εκτεταμένα, ώστε να καθοριστεί πόσο θανατηφόρα ή σοβαρή μπορεί να είναι μια ασθένεια.

Για παράδειγμα, οι ισχυρές και συνεχείς εμπύρετες κεφαλαλγίες είναι σημείο θανάσιμο:¹⁸⁴

“...Οι έντονοι και επίμονοι πονοκέφαλοι, αν συνοδεύονται από κάποιο ανησυχητικό σύμπτωμα είναι εξαιρετικά επικίνδunami...”.¹⁸⁵

¹⁸¹ Ιπποκράτης. Ιατρική θεωρία και πράξη. *Προγνωστικόν*. Τμήμα 5^ο.

¹⁸² “... αλήματα και οιδήματα κατά την κοιλίην γινόμενα, τα μεν μετέωρα κουφότερα, τα δε μη μετέωρα ισχυρότερα ...”.

¹⁸³ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 6.7.

¹⁸⁴ Hippocrates. *Prognostic*. Section XXI: “...Κεφαλής δε οδύναι ισχυραί τε και ξυνεχές ξυν πυρετώ· ήν μεν τι των θανατωδέων σημείων προσγιγνοίτο ...”.

¹⁸⁵ Ιπποκράτης. Προληπτική Ιατρική. *Προγνωστικόν*. Τμήμα 21.

Πίνακας 5: Επίθετα που περιγράφουν τους διάφορους τύπους πόνου σε έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής*

Επίθετα	Παραπομπή
‘δεινή οδύνη’	Επιδημιών (βιβλίο 7, τμήμα 5)
‘ισχυρά οδύνη’	Επιδημιών (βιβλίο 2, τμήμα 5, παράγραφος 2) Περί Των Εντός Παθών (τμήμα 14)
‘καρηβαρική οδύνη’	Επιδημιών (βιβλίο 3, κεφάλαιο 3, περίπτωση XII) Κωακαί Προγνώσεις (τμήμα 164)
‘οξεία οδύνη’	Κωακαί Προγνώσεις (τμήμα 514) Περί Των Εντός Παθών (τμήμα 28)
‘σφοδρός πόνος’	Περί Διαίτης Οξέων (Τα Νόθα, τμήμα 55)
‘ισχυρός πόνος’	Προγνωστικόν (τμήμα 9)
‘ψυχραί οδύναι’	Επιδημιών (βιβλίο 6, τμήμα 1, παράγραφος 7)
‘θερμαί οδύναι’	Επιδημιών (βιβλίο 6, τμήμα 1, παράγραφος 7)

Επίσης, οι εμπύρετοι πόνοι που συμβαίνουν στην οσφύ και στα κατώτερα τμήματα, αν αφήσουν αυτές τις περιοχές και προσβάλουν το διάφραγμα, είναι επίσης ένα θανάσιμο σημείο:¹⁸⁶

“...Οι εμπύρετοι πόνοι γύρω από την μέση και τα κάτω μέρη του κορμού είναι πολύ κακοί, όταν προχωρούν από την κοιλιά προς το διάφραγμα...”.¹⁸⁷

* Οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις δίδονται στο μονοτονικό σύστημα.

¹⁸⁶ Hippocrates. Prognostic. Section XIX: “... Αι δε ξον πυρετώ γιγνώμενοι οδύναι περί την οσφύν τε και τα κάτω χωρία, ήν των φρένων άπτωνται, τα κάτω εκλείπουσαι, ολέθριαί κάρτα...”.

¹⁸⁷ Ιπποκράτης. Προγνωστικόν. Τμήμα 19.

Ο Ιπποκράτης, για να δώσει έμφαση ή για να προβεί στη διαφορική διάγνωση μεταξύ ποικίλων εκδηλώσεων πόνου, εμπλούτισε τους παραπάνω όρους με ακριβή και περιγραφικά επίθετα, όπως ‘οξεία οδύνη’ ή ‘ισχυρός πόνος’ (Πίνακας 5).^{188 189}

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ ΣΤΗΝ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Στην Ιπποκρατική Συλλογή περιγράφεται μια πληθώρα μη φαρμακολογικών θεραπειών για την αντιμετώπιση του πόνου, όπως π.χ. η διαίτα, η χρήση του θερμού ή του ψυχρού, ο καυτηριασμός, τα λουτρά, τα κλύσματα, οι τομές στις πλευρίτιδες, η εφαρμογή θερμών εγχύσεων για τις κεφαλαλγίες ή οι φλεβοτομές. Για παράδειγμα, στους *Αφορισμούς*, το άνοιγμα μιας φλέβας (φλεβοτομή) θεωρείται ως μια προτεινόμενη θεραπεία για τις κεφαλαλγίες: ‘στους πόνους πίσω από την κεφαλή, η τομή της κάθετης φλέβας του μετώπου λύει αυτούς τους πόνους’.¹⁹⁰

“...Σε αυτόν που πάσχει από ινιακή κεφαλαλγία ωφελεί η τομή της κάθετης φλέβας του μετώπου...”.¹⁹¹

Για τους γαστρεντερικούς πόνους, μια κοινή θεραπεία ήταν η κάθαρση των εντέρων:¹⁹²

“...Οι υπερδιαφραγματικοί πόνοι δηλώνουν την ανάγκη χορήγησης εμετικών, και οι υποδιαφραγματικοί, υλακτικών φαρμάκων...”.¹⁹³

Η ανάπαυση για τους Ιπποκρατικούς ιατρούς παίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του πόνου, αφού σύμφωνα με αυτούς, σε κάθε κίνηση του σώματος, όταν αρχίσει ο πόνος, η άμεση ανάπαυση ανακουφίζει από τους πόνους:

¹⁸⁸ Hippocrates. *Prognostic*. Section XXII.

¹⁸⁹ Hippocrates. *Epidemics I*. Case XIV.

¹⁹⁰ “... Τω τα όπισθεν της κεφαλής οδονωμένω η εν μετώπω ορθή φλεψ τμηθείσα, ωφελεί...”.

¹⁹¹ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 5.68.

¹⁹² “... Τα υπέρ των φρένων οδονήματα άνω φαρμακείην σημαίνει · οκόσα δε κάτω, κάτω ...”.

¹⁹³ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 4.18.

“...Η κόπωση, που αρχίζει να εμφανίζεται με τις γυμναστικές ασκήσεις, υποχωρεί αμέσως με την ανάπαυση...”

“... Εν πάση κινήσει του σώματος, οκόταν άρχηται πονέειν, το διαναπαύειν εσθός, άκοπον...”.¹⁹⁴

Σε κάποια τμήματα της Συλλογής δίνεται μεγάλη έμφαση σε θεραπείες όπου το αντίθετο θεραπεύει το αντίθετο, ή το όμοιο θεραπεύει το όμοιο. Στο έργο *Περί Τόπων Τών Κατά Άνθρωπον* υπάρχει η θεωρία ότι οι πόνοι θεραπεύονται από το «αντίθετο»:

“... υγιάινονται τε αι οδόναι τοίσιν υπεναντίοισιν...”.

Στο ίδιο έργο, λίγο πιο κάτω δηλώνεται ότι κάποιες φορές ορισμένες καταστάσεις μπορεί να θεραπευτούν άλλοτε από αντίθετα πράγματα από αυτά που τα προκάλεσαν, και άλλοτε από όμοια πράγματα:

“...Και ει μεν ούτως είχε πάσι, καθεστήκει αυ, ούτω τα μεν τοις υπεναντίοισιν εντρεπιζεσθαι οιά τε έστι και αφ’ ότου εγένετο, τα δε τοίσιν ομοίοισιν οιά τε έστι και αφ’ ότου εγένετο...”.¹⁹⁵

Εύλογα λοιπόν θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν αυτές οι παρατηρήσεις αποτελούν τον προάγγελο μετέπειτα ανακαλύψεων σχετικά με την ενεργοποίηση ή απενεργοποίηση ή με την αναστολή ή διευκόλυνση μηχανισμών που εμπλέκονται στο σύστημα αγωγής και ερμηνείας των ερεθισμάτων του πόνου. Επίσης μια παρόμοια υπόθεση θα μπορούσε να γίνει στο συμπέρασμα του Ιπποκράτη ότι, όταν υπάρχουν δύο πόνοι ταυτόχρονα, ο ισχυρότερος ‘αμαυρώνει’ τον άλλο.¹⁹⁶ Μήπως η παρατήρηση αυτή πάλι κατά τον ίδιο τρόπο αποτελεί προάγγελο της ‘θεωρίας της πύλης’ στον χρόνιο πόνο;

Παράλληλα με τις παραπάνω μη φαρμακολογικές θεραπείες, οι Ιπποκρατικοί ιατροί εφάρμοσαν τις γνώσεις τους σχετικά με τις διάφορες ιδιότητες των φυτών για την αντιμετώπιση του πόνου. Στο έργο *Περί Τόπων Των Κατά Άνθρωπον* δηλώνεται με σαφή

¹⁹⁴ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 2.48.

¹⁹⁵ Hippocrates. *Places in Man*. Section 42.

¹⁹⁶ Ιπποκράτους *Αφορισμοί*. 2.46.

τρόπο ότι όλες οι ουσίες, οι οποίες προκαλούν αλλαγή της κατάστασης τού ανθρώπου, είναι φάρμακα:

“...Πάντα φάρμακά ε σι τὰ μετακινέοντα τὸ παρεόν...”¹⁹⁷

Στα κείμενα της Συλλογής αναφέρονται 236 φυτά. Τα περισσότερα από αυτά έχουν υπνωτικές, ναρκωτικές ή δηλητηριώδεις ιδιότητες, όπως ο μανδραγόρας, ο υοσκύαμος, ο στρύχνος και ειδικά η μήκων.¹⁹⁸ Στο έργο *Περί Συρίγγων*, σε ένα ασθενή με φλεγμονή και πρόπτωση του ορθού, προτείνεται η πόση ‘λευκού μηκωνίου’ (οπίου), εάν ο πόνος δεν υποχωρήσει με άλλα μέσα.¹⁹⁹ Στο *Περί Νουσών (Το Τρίτον)*, για τους πόνους στο υποχόνδριο λόγω πλευρίτιδας, προτείνεται η πόση λευκής μήκωνος μαζί με άλλες ουσίες, όπως κύμινο, μέλι, ξύδι, νερό και άλλες.²⁰⁰ Τα αποστάγματα του οπίου κυρίως δίδονταν για γυναικολογικές παθήσεις.²⁰¹ Άλλες ουσίες, που χρησιμοποιούνταν για επώδυνες γυναικολογικές παθήσεις, ήταν το ‘σίλφιον’ (είδος *assafoetida*), το κύμινο με μέλι, το πράσο, το κυκλάμινο και πολλές άλλες.²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵

Στο έργο *Περί Διαιτήης Οξέων*, ο συγγραφέας προτείνει τον μαύρο ελλέβορο (*Helleborus niger*) και το ‘πέπλιο’ (*Euphorbia perplus*) ως καθαρτικά που σταματούν τον πόνο σε συνδυασμό με ‘δαύκο’ (*Athamanta cretensis*), ‘σέσελι’ (*Laserpitium latifolium*), ‘άνιθο’ και χυμό από ‘σίλφιον’.²⁰⁶

Άλλα αναλγητικά που αναφέρονται στην Ιπποκρατική Συλλογή είναι: Το ‘κυκλάμινο’ για το άλγος της μήτρας, η ‘ναρκισσίνη’, που ήταν ‘παρασκεύασμα εκ ναρκίσσου με ναρκωτικής ιδιότητας’, ο ‘πευκέδανος’, φυτό ‘όμοιον μαράθω εκ της ρίζης του οποίου

¹⁹⁷ Hippocrates. *Places in Man*. Section 45.

¹⁹⁸ *Lascaratatos J. Kylikes zois kateunastriai. Historical and medical approach of poisonings in Byzantine era.*

¹⁹⁹ Hippocrates. *Fistulas*. §7.

²⁰⁰ Hippocrates. *Diseases III*. Section 16.

²⁰¹ Scarborough. *The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine*. In: *Drugs and Narcotics in History*. 4-23.

²⁰² Hippocrates. *De la Nature de la Femme*. (Ed. E. Littré.) 388-389 & 332-334.

²⁰³ Hippocrates. *De la Nature de la Femme*. 350-351.

²⁰⁴ Hippocrates. *De la Nature de la Femme*. 406-409 .

²⁰⁵ Hippocrates. *De la Nature de la Femme*. 410-411.

²⁰⁶ Hippocrates. *Regimen in Acute Diseases*. §XXIII.

λαμβάνεται οπός ναρκωτικός, η ‘σίδη’ και η ‘σμήρνα’ (‘επί πόνων μήτρας’), ο ‘στύραξ’ (αρωματώδες ρητινώδες κόμμα, ως ‘παυσώδυνον μήτρας δι’ υποθυμιάσεως’), το ‘ερύσιμον’ (άγριο κάρδαμο επίσης για άλγη μήτρας), ο ‘θρίδαξ’ (μαρούλι, ‘επί άλγους έδρας μετά τοκετόν’), και πολλά άλλα.²⁰⁷

Και φυσικά εδώ αξίζει να αναφερθεί πάλι το “υπνικόν” και το “ύπνου φάρμακον”, υπναγωγά φυτά, που αναφέρθηκαν παραπάνω στην παράγραφο “στοιχεία - ‘προάγγελoi’ της σύγχρονης Αναισθησίας”.

ΎΠΝΟΣ, ΑΝΑΙΣΘΗΣΙΑ, ΠΟΝΟΣ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΑΤΡΙΚΗ

Η μελέτη της Ιπποκρατικής Συλλογής έδειξε ότι οι όροι “αναισθησία”, “αναλγησία”, καθώς και η έννοια του “ύπνου” αλλά και του “πόνου” και της αντιμετώπισής του, οργανώθηκαν σε ένα καθαρά ιατρικό πλαίσιο για πρώτη φορά από τον Ιπποκράτη. Η ρεαλιστική του προσέγγιση στην υγεία και τη θεραπεία οδήγησε σε σημαντικές παρατηρήσεις πάνω σε θεμελιώδη θέματα της σύγχρονης αναισθησίας, όπως η κατάσταση του ύπνου, η αναισθησία ως έλλειψη της αίσθησης (μέσα στο πλαίσιο της ασθένειας), η νάρκωση, ο πόνος, και φυσικά η χρήση υπναγωγών ουσιών. Στα Ιπποκρατικά κείμενα επίσης η αναλγησία συσχετίζεται για πρώτη φορά με την αναισθησία, όταν επισημαίνεται ότι ένας αναισθητος ασθενής δεν αισθάνεται τον πόνο.

Ο Ιπποκράτης ίσως είναι ο πρώτος ιατρός που διαχειρίστηκε έναν επαπειλούμενο αεραγωγό με την εισαγωγή σωλήνων (“αυλίσκων”) στον αποφραγμένο φάρυγγα ενός ασθενούς με κυνάγχη, διευκολύνοντας την είσοδο αέρα προς τους πνεύμονες. Οι αυλίσκοι αυτοί ίσως αποτέλεσαν μια πρώιμη μορφή στοματο- ή ρίνο - φαρυγγικού αεραγωγού, ή ακόμη και τραχειακού σωλήνα.

Οι Ιπποκρατικοί ιατροί μπορούμε να πούμε ότι, υπερβαίνοντας θεοκρατικά ή μοιρολατρικά κριτήρια, εκλογίκευσαν πολλές έννοιες ή όρους της ιατρικής. Έτσι, περιέγραψαν τον πόνο και καθόρισαν τα διάφορα χαρακτηριστικά του, όπως την εντόπιση,

²⁰⁷ Μητρόπουλος Κ. *Γλωσσάριον Ιπποκρατείου Συλλογής*.

τη διάρκεια και τη σχέση του με άλλα συμπτώματα. Για να αποσαφηνίσουν την πορεία μιας ασθένειας, οι ιατροί αυτοί ανέπτυξαν ένα ευρύ λεξιλόγιο σχετικά με τον πόνο, μέσα στο οποίο υπάρχουν λέξεις που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα, πολλές από τις οποίες έχουν δοθεί ως δάνειο και σε άλλες γλώσσες. Ο πόνος χρησιμοποιήθηκε ως προγνωστικό και διαγνωστικό εργαλείο, προκειμένου να βοηθήσει στη διαφορική διάγνωση μεταξύ επώδυνων καταστάσεων. Σύμφωνα με τα Ιπποκρατικά κείμενα, η θεραπευτική προσέγγιση για την αντιμετώπιση του πόνου ήταν διάφορες τόσο μη φαρμακολογικές όσο και φαρμακολογικές θεραπείες. Το όπιο εκ της μήκωνος ήταν μια από αυτές, το οποίο επίσης αναφέρεται ως υπνωτική ουσία.

Πλούσιο είναι και το λεξιλόγιο του ύπνου, με επίθετα που δείχνουν διάθεση υπνηλίας ή υπνωτικές ιδιότητες, και ρήματα που αναφέρονται στην πρόκληση ύπνου. Είναι σαφές ότι οι Ιπποκρατικοί ιατροί γνώριζαν καλά ότι ορισμένες ουσίες είχαν υπνωτικές ιδιότητες. Εντούτοις τις χρησιμοποιούσαν σε παθολογικές περιπτώσεις και όχι σε χειρουργικές, αφού ο Ιπποκράτης άφηνε τη χειρουργική πρακτική σε αυτούς που τη γνώριζαν.

Ο ύπνος ήταν σημαντικό στοιχείο στην αποσαφήνιση μιας ασθένειας σχετικά με την έκβασή της. Επίσης, ο Ιπποκράτης θεωρεί σοφούς όσους μπορούν να κατανοήσουν την κατάσταση του ύπνου και τον έλεγχο των λειτουργιών του σώματος κατά τη διάρκεια του ύπνου.

Οι ορθολογικές κλινικές παρατηρήσεις του Ιπποκράτη απελευθέρωσαν την ιατρική από τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές δοξασίες και έθεσαν τη βάση για την ανάπτυξη της ιατρικής ως συστηματικής επιστήμης. Ο πλούτος των ιατρικών γνώσεων που βρίσκεται στα Ιπποκρατικά κείμενα, εξηγεί γιατί ο Ιπποκράτης θεωρείται ο πατέρας της σύγχρονης ιατρικής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η διερεύνηση της εξέλιξης των εννοιών του *ύπνου*, της καταπολέμησης του *πόνου* και κατά συνέπεια της *αναισθησίας*, όπως αυτές μαρτυρούνται στα αρχαία ελληνικά κείμενα, καθώς και η σύνδεση των εννοιών αυτών με τη σύγχρονη θεώρησή τους.

Οι λέξεις *αναισθησία*, *αναλγησία*, *ύπνος*, και οι αρχαίες Ελληνικές λέξεις που είναι συνώνυμες με τη λέξη *πόνος*, καθώς και τα παράγωγα αυτών, ερευνήθηκαν σε όλα τα αρχαία Ελληνικά κείμενα, με τη χρήση της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων Thesaurus Lingua Graeca (TLG). Αυτή η ηλεκτρονική βάση εκτός του ότι περιέχει όλα τα διασωθέντα αρχαία Ελληνικά κείμενα, όλων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, περιλαμβάνει επίσης επιλογές για συνδυασμένη έρευνα. Για παράδειγμα, μια λέξη μπορεί να ερευνηθεί σε συγκεκριμένα έργα ενός συγκεκριμένου συγγραφέα ή σε όλη την αρχαία Ελληνική Γραμματεία, και το πρόγραμμα αυτόματα παρέχει τον αριθμό όλων των παραπομπών, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα το σχετικό κείμενο.

Η λέξη «αναισθησία» βρίσκεται σε πολλά αρχαία Ελληνικά κείμενα, και έχει πολυδιάστατη ερμηνεία: στη φιλοσοφία εκφράζει την 'έλλειψη αίσθησης', επίσης το 'έλλειμμα του χαρακτήρα', ή τον 'απροσδιόριστο χρόνο'. Στην ιστορία χρησιμοποιείται κυρίως για να ορίσει τον αδιάφορο στα κοινά άνθρωπο. Η λέξη 'αναισθησία' είναι πολύ παλιά λέξη, καθώς η πρώτη χρήση της γίνεται στα κείμενα του Θουκυδίδη (460 – 400 π.Χ.). Πολλοί ωστόσο θεωρούν ότι ο πρώτος που χρησιμοποίησε την λέξη *αναισθησία* σε κείμενο ήταν ο Πλάτωνας. Στα Ιπποκρατικά κείμενα η λέξη *αναισθησία* και τα παράγωγα της ανευρίσκονται 12 φορές, κυρίως για να περιγράψει την απώλεια της αίσθησης που δημιουργείται κατά την πορεία μιας νόσου. Αυτή η διαπίστωση κατατάσσει τον Ιπποκράτη ως τον πρώτο που χρησιμοποίησε τη λέξη αυτή σε ένα ιατρικό πλαίσιο, σε αντίθεση με τη φιλοσοφική της χρήση από τους προγενέστερους του συγγραφείς. Στα Ιπποκρατικά Κείμενα επίσης βρίσκουμε τις πρώτες αναφορές σχετικά με την προστασία του αεραγωγού καθώς είναι ο πρώτος που περιέγραψε μια πρώιμη μορφή διασωλήνωσης ή διάβασης σωληνίσκων στον αποφραγμένο φάρυγγα ασθενούς με κυνάγχη.

Η σημασία της έννοιας του Ύπνου αρχίζει να ανιχνεύεται από τα έργα του Ησιόδου και του Ομήρου. Ο Ύπνος είναι μια αρχαία θεότητα της Ελληνικής μυθολογίας, και μαζί με τον αδελφό του Θάνατο αντιπροσωπεύουν δύο αντιφατικές αλλά και συμπληρωματικές φιγούρες.

Το φιλοσοφικό θέμα του ύπνου αναλύθηκε εκτεταμένα, όπως είδαμε, από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένου και του Αριστοτέλη. Ο Ιπποκράτης προσέγγισε αυτό το θέμα από τη σκοπιά του φυσιολόγου. Παρατήρησε ότι κατά τη διάρκεια του ύπνου το σώμα δεν αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά ερεθίσματα, και η ψυχή, στην παροδική κατάσταση έλλειψης των αισθήσεων, όχι μόνο διατηρεί τις λειτουργίες της, αλλά και αναλαμβάνει τον έλεγχο των σωματικών λειτουργιών. Στο έργο του *Περί Ενυπνίων* διαφοροποιεί σαφώς την κατάσταση του ύπνου από την άγρυπνη κατάσταση. Παρ' όλα αυτά ο Ιπποκράτης αναφέρεται στον φυσικό ύπνο και όχι στον προκαλούμενο από φάρμακα. Εντούτοις γνώριζε καλά τις υπνωτικές χρήσεις κάποιων φυτών και φαρμάκων, και τα χορηγούσε κυρίως σε επώδυνες παθολογικές καταστάσεις.

Η γνώση των αρχαίων Ελλήνων για τις υπνωτικές ιδιότητες κάποιων φαρμάκων ανιχνεύεται μέσα στους διάφορους μύθους που παραδόθηκαν με τον προφορικό λόγο ή καταγράφηκαν αργότερα σε αρχαία κείμενα.

Η ερμηνεία του πόνου στα αρχαία Ελληνικά κείμενα είναι πολυδιάστατη. Σημαίνει τόσο τον σωματικό πόνο, τον κόπο, την εργασία, όσο και τον ψυχικό πόνο. Αυτό διαφαίνεται από την πληθώρα λέξεων που χρησιμοποιούνται από τους αρχαίους συγγραφείς προκειμένου να εκφράσουν κάποια μορφή πόνου.

Οι Ιπποκρατικοί ιατροί ανέπτυξαν ένα ευρύ λεξιλόγιο για την περιγραφή του πόνου, στο οποίο τα φυσικά και ηθικά στοιχεία συχνά αλληλεπικαλύπτονται.

Υπάρχουν αρκετές αναφορές μέσα στα Ιπποκρατικά έργα για την περιγραφή ή τη διαφορική διάγνωση μεταξύ επώδυνων καταστάσεων. Οι λέξεις (και τα παράγωγά τους) που χρησιμοποιούνται συχνότερα είναι το “άλγος”, το “άλγημα”, η “οδύνη” και ο “πόνος”.

Ο Ιπποκράτης ήταν ο πρώτος ιατρός που έδωσε λογική ερμηνεία στην έννοια τού πόνου και τον χρησιμοποίησε ως πολύτιμο εργαλείο στη διάγνωση και στην πρόγνωση,

θεωρώντας τον σε σχέση με τη σφαιρική κλινική εικόνα του ασθενούς, και όχι σαν απομονωμένο σύμπτωμα. Χρησιμοποίησε επίσης τα κλινικά χαρακτηριστικά του πόνου ως σημαντικές εκδηλώσεις μέσα στη διαδικασία της ασθένειας και ως μείζον μέσο, για να περιγράψει την πρόγνωση και τη σοβαρότητα μιας ασθένειας. Στην Ιπποκρατική Συλλογή περιγράφεται μια πληθώρα μη φαρμακολογικών θεραπειών για την αντιμετώπιση του πόνου, όπως π.χ. η δίαιτα, η χρήση του θερμού ή του ψυχρού, ο καυτηριασμός, τα λουτρά, τα κλύσματα, οι τομές στις πλευρίτιδες, η εφαρμογή θερμών εγχύσεων για τις κεφαλαλγίες ή οι φλεβοτομές. Παράλληλα με τις παραπάνω μη φαρμακολογικές θεραπείες, οι Ιπποκρατικοί ιατροί εφάρμοσαν τις γνώσεις τους σχετικά με τις διάφορες ιδιότητες των φυτών για την αντιμετώπιση του πόνου. Τα περισσότερα από τα φυτά που αναφέρονται έχουν υπνωτικές, ναρκωτικές ή δηλητηριώδεις ιδιότητες, όπως ο μανδραγόρας, ο υοσκύαμος, ο στρύχνος και ειδικά η μήκων.

SUMMARY

The aim of this study was to examine the evolution of the meaning of the words related to anesthesia, analgesia, and pain throughout ancient Greek literature. All relative words were searched in all extant ancient Greek manuscripts using the Thesaurus Lingua Graeca (TLG) electronic program. This program is an electronic database of the entire ancient Greek literature, itemizing the works of all classic authors. The database includes search options for a combined search. For example, a particular word can be sought in a particular work, author or in all classic literature, and the program automatically provides the number of citations together with the relevant text. The relevant citations were then examined in the original Greek texts and compared to classic English translations.

The word ‘anaesthesia’ was used in many ancient texts and states multiple concepts throughout antiquity: In philosophy expresses the absence of sensation, the lack of affection or coma, the insensibility to pleasure and pain, and also the deficiency of character. With the adverb ‘anaesthetos’ Aristotle described the indefinable time. In history the word ‘anaesthesia’ was used for political indifference; in rhetoric for the politically unconcerned man. ‘Anaesthesia’ is a very old word since it was first found in Thucydides’ (460 – 400 c BCE) texts. Many physicians though consider Plato (427-348/7 c BCE) as the first author which used ‘anaesthesia’ in texts. ‘Narke’, the word that produced ‘narcosis’ is also found in many Greek ancient texts. ‘Narke’ means numbness, deadness, impotence of the nerves, and also is the name of the flat fish torpedo which narcotizes its victims with electric ray. ‘Anaesthesia’ whether used in philosophical, historic, rhetoric or in medical ancient Greek texts, generally expresses ‘lack of perception’. This concept could be considered as the origin of ‘modern anaesthesia’.

The word “anaesthesia” appears twelve times in five Hippocratic texts to describe loss of sensation by a disease process. This observation reveals Hippocrates as the first Greek writer to use the word in a medical rather than a philosophical context. Hippocrates was also the first Greek physician to keep an airway open by bypassing a pharyngeal obstruction with

the insertion of narrow tubes into the swollen throat of a patient with quinsy, thus facilitating airflow into the lungs.

Starting from the epic poems of Homer and Hesiod the significance attributed to sleep by the Greek-Roman antiquity is traced in myths referring to the god of sleep, Hypnos. Hypnos, a very ancient deity of the Greek mythology, is mainly represented under two contradictory yet complementary images: in the one he is associated with darkness, oblivion, pain and most of all with death, while in the other he is presented as a benign, pleasant young god who carries out the commands of other deities to quieten down through sleep both mortals and immortals and bestow them the care-freeing elements of sleep.

The philosophical issue of sleep was explored extensively by ancient Greek scholars including Aristotle. Hippocrates approached the issue from a physiologist's perspective. He had noticed that during sleep the body cannot perceive external stimuli and it is the soul, the contemporary subconscious state, which not only keeps its functions but even takes over those of the body. In the work *Dreams* he clearly differentiates the state of sleep from the waking state. However, he only refers to natural sleep and not pharmacological sleep, although Hippocrates knew the hypnotic properties of various substances and herbs, and he used it mainly for painful conditions.

The knowledge regarding sleep inducing substances in ancient Greek civilization can be traced in various myths, like Medea's myth, or later, in many classic texts.

The interpretation of pain in ancient Greek texts is multidimensional, and includes the intense somatic pain as well as the strong psychic pain, as it is shown from the plethora of words that are synonyms to pain in classic writings. Apart from the numerous expressions of pain, many analgesic cures are also traced in these manuscripts, like the 'odynefata pharmaka' that are described in Homeric epics.

In the Hippocratic texts, "analgesia" is related to "anaesthesia" for the first time, when it is pointed out that an unconscious patient is insensitive to pain. Hippocrates and his followers rationalized pain as a clinical parameter and as a valuable diagnostic and prognostic tool. They used expressive and precise adjectives and well-defined characteristics of pain,

such as location, duration or relation to other symptoms, to elucidate a disease process. They also had a wide terminology for the various types of pain, still in use today. Many cures were described for the treatment of pain, including incisions, effusions, venesection, purges, cauterization and, most interestingly, the use of many plants such as opium or the application of soporific substances. In particular, Hippocrates refers to opium poppy as “sleep inducing”.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Antiphon. *Fragmenta*. [book on CD-ROM]. In: Dumont DS, Smith RM. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version 10d-32, 1992–1995.
2. Apollodorus. *The Library*. Vol I. Books 1-3.9. Transl. J.G. Frazer. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976.
3. Apollonius Rhodius. *The Argonautica*. Transl: Seaton RC. Harvard University Press, Harvard Massachusetts, 1967.
4. Aristoteles. *Parva Naturalia. Περί Ύπνου και Εγρηγόρευς*. Eds. Biehl W. Lipsiae, 1093.
5. Aristotle. *Aristotle in 23 Volumes*. Vol. 20. Transl. Rackham H. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1981.
6. Askitopoulou H, Konsolaki E, Ramoutsaki IA, Anastassaki M. *Surgical Cures under Sleep Induction in the Asclepieion of Epidaurus*. In: *The History of Anesthesia: Proceedings of the 5th International Symposium on the History of Anesthesia*. International Congress Series 1242 (2002): 11-17.
7. Askitopoulou H, Ramoutsaki IA, Konsolaki E: *Analgesia and Anesthesia - The Etymology and Literary History of Related Greek Words*. *Analg Anesth* 2000; 91:486-91.
8. Askitopoulou H, Ramoutsaki IA, Konsolaki E. *Archaeological Evidence on the Use of Opium in the Minoan World*. Elsevier. In press.
9. Astyrakaki E, Papaioannou A, Askitopoulou H. *References to anesthesia, pain, and analgesia in the Hippocratic Collection*. *Anesth Analg*. 2010 Jan; 110(1):188-94. Epub 2009 Oct 27.
10. Astyrakaki E. *Evolution of the concept of Anaesthesia in Ancient Greece*. IN: *The History of Anaesthesia*. Proceedings of the 6th International Symposium on the History of Anaesthesia, Ed Drury, Cambridge: PME, 2005.
11. Demosthenes. *Orationes*. ed. W. Rennie. Oxford: Clarendon Press 1931.

12. Diodorus of Sicily. Volume II. Tr. Oldfather CH. Massachusetts: Harvard University Press, 1967.
13. Dioscorides Pedamus. *De materia medica*. In: Dumont DS, Smith RM. Thesaurus Linguae Graecae. CD ROM Musaios Version 10d-32. 1992-1995.
14. Edelstein EJ, Edelstein L. *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998.
15. Hesiod. *Theogony*. Evelyn-White HG, trans. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998.
16. Hesiod. *Theogony*. In: *Homeric Hymns, Epic Cycle, Homerica*. Goold GP, ed. Evelyn-White HG, transl. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1977.
17. Hippocrates Vol I: Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 & 3. The Oath. Precepts. Nutriment. Transl. Jones WHS. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1957.
18. Hippocrates Vol II: *Prognostic. Regimen in Acute Diseases. The Sacred Disease. The Art. Breaths. Law. Decorum. Dentition*. Goold GP, ed. Jones WHS, transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998.
19. Hippocrates Vol III: *Wounds in the Head. In the Surgery. Fractures. Joints. Mochlicon*. Goold GP, ed. Withington ET, transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999.
20. Hippocrates Vol IV: *Nature of man. Regimen in Health. Humours. Aphorisms. Regimen 1-3. Dreams*. Henderson J, ed. Jones WHS, transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2005.
21. Hippocrates Vol VI: *Diseases III. Internal Affection. Regimen in Acute Diseases*. Goold GP, ed. Potter P, transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988.
22. Hippocrates Vol VII: *Epidemics 2 & 4-7*. Smith WD ed. & transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1994.

23. Hippocrates Vol VIII: *Places in Man. Glands. Fleshes. Prorrhetic 1-2. Physician. Use of Liquids. Ulcers. Haemorrhoids. Fistulas.* Potter P, ed. & transl. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
24. Hippocrates. *Opera Omnia.* Ed. Littré E. Adolf M. Hakkert Editeur. Amsterdam 1979.
25. Hoffman JB. *Etymologisches Wörterbuch Des Griechischen.* München: Verlag Von R. Oldenbourg, 1950.
26. Homer. *The Iliad.* Murray AT, trans. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1976-1978.
27. Homer. *The Iliad.* Transl. Murray A.T. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1924.
28. Homer. *The Odyssey.* Murray A.T. transl. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1974.
29. Homer. *The Odyssey.* Transl. Murray AT. Cambridge: Harvard University Press, 1975-1976.
30. Hypereides. *The Forensic Speeches.* Defence of Lykophron. Transl & Commentary Whitehead D. Oxford University Press. Oxford, 2000.
31. Hyperides. *Pro Lycophone.* Fragment Ar column 6 [book on CD-ROM]. In: Dumont DS, Smith RM. *Thesaurus Linguae Graecae.* Musaios Version 10d-32, 1992–1995.
32. J. Bremmer. *Interpretations of Greek Mythology.* Croom Helm Ltd, 1987.
33. J. Lougrigg. *Greek Medicine from heroic to the Hellenistic Age. A source book.* Routledge, 1988.
34. J. Scarborough. *The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine.* In: *Drugs and Narcotics in History.* Ed R. Porter & M. Teich, 1988.
35. Lascaratos J. *Kylikes zois kateunastriai. Historical and medical approach of poisonings in Byzantine era.* Athens. J&J Hellas, 1994.

36. Majno G. *The Healing Hand. Man and wound in the Ancient World*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1991.
37. Menander. *Fragmenta*. [book on CD-ROM]. In: Dumont DS, Smith RM. Thesaurus Linguae Graecae. Musaios Version 10d-32, 1992–1995.
38. Morch ET, Major RH. *Anaesthesia. Early use of the word*. *Anesth Analg, Cur Res* . 1954; 33: 64-68.
39. Ovidius. *Metamorphoses*. Εκδόσεις Παπαδήμας Δ. Αθήνα, 1983.
40. Pausanias. *Description of Greece*. Jones WHS, trans. Harvard University Press. Cambridge Massachusetts, 1977.
41. Pausanias. *Pausaniae Graeciae Descriptio*. 3 vols. Leipzig, Teubner, 1903.
42. PG Kritikos, PS Papadaki. *The History of the poppy and of opium and their expansion in antiquity in the eastern Mediterranean*. Part i. *Bulletin on Narcotics*, 1967; 19:17-38.
43. Pindar. *The Odes including the Principal Fragments*. Sandys J, trans. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978.
44. Plaitakis, R. Duvoisin. *Homer's moly identified as Galanthus*. In: Nivalis (ed): *Physiologic antidote to Stramonium Poisoning*. *Clin Neuropharmacology* 1981, 6:1-5.
45. Plato. *Phaedo*. In: *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*. Vol. I. Transl. HN Fowler. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1977.
46. Plato. *Philebus*. In: Dumont DS, Smith RM. Thesaurus Linguae Graecae. CD ROM Musaios Version 10d-32. 1992-1995.
47. Plato. *Platonis Opera*. Ed. John Burnet. Oxford University Press 1903.
48. Plato. *The Republic*. Book VI. Transl Shore P. Harvard University Press. Cambridge Massachusetts, 1970.
49. Plutarch. *Lives. Alexander*. In: Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar. Transl. Perrin B. Massachusetts: Harvard University Press, 1967.

50. Porter R. *The Cambridge Illustrated History of Medicine*. Cambridge University Press, 1996.
51. Rey R. *The History of Pain*. Wallace LE, Cadden JA, Cadden SW, trans. Cambridge: Harvard University Press, 1993.
52. Smith WD. *The Hippocratic Tradition*. Cornell University Press, Ithaca & London, 1979.
53. Sophocles. *Philoctetes*. Sir Richard Jebb. Cambridge University Press. Cambridge 1898.
54. Sophocles. *Philoctetes*. Vol I. Transl. Storr F. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
55. Stabolidis NC. *Reprisals. Contribution to the Study of Customs of the Geometric-Archaic Period*. Rethymnon: University of Crete Press, 1996.
56. Strabo. *The Geography of Strabo*. Eds. Jones H.L. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924.
57. Theophrastus. *Enquiry into plants*. Transl. Sr Hort A. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1977.
58. Virgil. *Aeneid*. Vol I. Transl. Fairclough H.R. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts 1974.
59. Vryonis S. *The medical unity of the Mediterranean world in antiquity and middle ages*. A lecture delivered at the first mediterranean medical meeting Heraklion, Crete, 24 September 1989. Heraklion: University of Crete Press, 1991.
60. Xenophontis. *Opera Omnia*. Tomus II: Convivium (Συμπόσιον). Oxonii. 1962.
61. Αθήναιος. *Δειπνοσοφιστών ΙΓ*. Εκδόσεις Κάκτος. Μετάφρ. Μαυρόπουλος Γ. Αθήνα, 1998.
62. Απολλοδώρου *Βιβλιοθήκη*. Νεοελληνική απόδοση Καΐδογλου Θ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 2002.
63. Αραβαντινός ΑΠ. *Ασκληπιός και Ασκληπιεία*. Leipsie: B. Δρουγουδίνος, 1907.
64. Αριστοτέλης. *Ηθικά Νικομάχεια*. Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1992.

65. Αριστοφάνους *Σφήκες*. Μεταφρ. Ζενάκος Λ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991.
66. Δετοράκης. *Θηριακή*. Ιατρική, 75(3), 254-261, 1999.
67. Δημοσθένης. *Orat. Philipics*. Trans. Vince J.H. Harvard University Press. Cambridge Massachusetts, 1970.
68. Ησίοδος. *Θεογονία. Έργα και Ημέραι. Ασπίς. Αποσπάσματα*. Μετάφραση Σκαρτσής Σ. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα, 1993.
69. Θεόφραστος. *Περί Φυτών Αιτιών*. Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1998.
70. Θεόφραστος. *Περί Φυτών Ιστορίας*. Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1998.
71. Θουκυδίδου *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*. Μεταφρ. Βλάχος Α.Ι. Εκδόσεις Εστία. Αθήνα 2001.
72. Ιπποκράτης. *Άπαντα*. Τόμος 6. *Διαιτητική – Θεραπευτική*. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα, 1992.
73. Ιπποκράτης. *Άπαντα*. Τόμος Δεύτερος. *Προληπτική Ιατρική*. Μετάφρ. Μανδηλαράς Β. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα, 1992.
74. Ιπποκράτης. *Ιατρική θεωρία και πράξη*. Τόμος Α. μετάφρ., εισαγ., σχόλ. Λυπουρλής Δ. Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.
75. Ιπποκράτης. *Ιατρική Νοσολογία και Δεοντολογία*. Μετάφραση Λυπουρλής Δ. Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2001.
76. Ιπποκράτης. *Περί Αρχαίας Ιητρικής*. Μεταφρ. Τσεκουράκης Δ. Εκδόσεις Δαίδαλος. Αθήνα, 2001.
77. Ισοκράτης. *Αεροπαγητικός*. Μεταφρ. Γεωργαντόπουλος Α.Μ. Εκδ. Ζαχαρόπουλος Ι. Αθήνα 1990.
78. Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 1: Εισαγωγή στον μύθο. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.
79. Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 2^{ος}. *Οι Θεοί*. Εκδοτική Αθηνών, 1986.

80. Κακριδής Ι.Θ. *Ελληνική Μυθολογία*. 3^{ος} Τόμος. *Ήρωες*. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα, 1986.
81. Κακριδής Ι.Θ. *Ελληνική Μυθολογία*. 4^{ος} Τόμος. *Ηρακλής – Πανελλήνιες εκστρατείες*. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα, 1986.
82. Κακριδής Ι. *Ελληνική Μυθολογία*. Τόμος 5^{ος}. *Τρωικός Πόλεμος*. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1986.
83. Κάλφας Β. *Διάγνωση και πρόγνωση: Ο Αρτεμίδωρος και η αρχαία ερμηνευτική των ονείρων*. Στο: *Όψις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993.
84. Κυρτάτας ΔΙ. *Η χρήση των ονείρων*. Στο: *Όψις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993.
85. Λουκιανός. *Νεκρικοί Διάλογοι. Εταιρικοί Διάλογοι*. Τόμος 12. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα, 1994.
86. Μαρωνίτης Δ. *Ύπνος – Αγρυπνία – Όνειρα στα Ομηρικά Έπη*. Στο: *Όψις Ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο, 1993.
87. Μητρόπουλος Κ. *Γλωσσάριον Ιπποκρατείου Συλλογής*. 2^η έκδοση: Τιμητική Διάκριση Ακαδημίας Αθηνών (Συνεδρία 28^{ης} Δεκ. 1968). Αθήνα, 1984.
88. Ομήρου *Ιλιάδα*. Έμμετρη μετάφρ. Κοντομίχη Πανταζή. Εκδόσεις Γρηγόρη. Αθήνα, 1976.
89. Ομήρου, *Ιλιάδα*. Μετάφραση Καζαντζάκη Ν, Κακριδή Ι.Θ. Αθήνα 1955.
90. Ορφέως *Ύμνοι*. *The Book of Orphic Hymns*. Hermann G, Hibbert J. 1827: Ύπνου (84). (Book digitized from the library of the New York Public Library: <http://www.archive.org/stream/bookorphichymns00hibbgoog>).
91. Πausανίου *Ελλάδος Περιήγησις*. Μεταφρ. Παπαχατζή Ν.Δ. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα 1976-79.
92. Πλάτων. *Τίμαιος*. Μεταφρ, σχόλια: Κάλφας Β. Εκδόσεις Πόλις. Αθήνα, 1995.

93. Πλάτων. *Φίληθος – Κρίτων*. Μετάφρ., σχόλ., εισαγ.: Ανδρόνικος Μ, Αραπόπουλος Κ. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος Ι. Αθήνα 1990.

ΛΕΞΙΚΑ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

- Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης Ιωάννου Σταματάκου. Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου. Αθήναι, 1949.
- Musaios [computer program]. Version 1.0e, 32. Los Angeles: Thesaurus Lingua Graeca, 1992.
- Λεξικό Liddell – Scott: H.G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Revised and augmented throughout by Sir H.S. Jones, with the assistance of R. McKenzie, Οξφόρδη: Clarendon Press 1940 .
- Perseus Digital Library. A Greek – English Lexicon, H.G. Liddell & R. Scott.
- Λατινοελληνικό Λεξικό Heinrich Nicolaus Ulrichs (Στέφανου Κουμανούδη): Λεξικόν λατινοελληνικόν. Παρά τοις εκδόταις Κ. Αντωνιάδη Σ. Κ. Βλαστώ, Εν Αθήναις : 1884.
- Λεξικό της Οξφόρδης: The Oxford Classical Dictionary. Eds Hornblower S. & Spawforth A. Clarendon. Oxford University Press. 1996.

